

ગુજરાતમાં આદિવાસી કલા અને હુન્નર
એક યથાસ્થિતિ અહેવાલ

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

ગુજરાતમાં આદિવાસી કલા અને હુન્નર
એક યથાસ્થિતિ અહેવાલ

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

૨૧૧

આમુખ

ગુજરાત રાજ્ય આદિજાતિ વિકાસ કમિશ્નરશ્રી દ્વારા મે ૧૯૮૬માં અમારા કેન્દ્રને, આદિજાતિઓના વિકાસ (૭મી પંચવર્ષીય યોજના માટેના) કાર્યવાહી જૂથના અહેવાલની ઉદ્યોગ વિષયક નીચે પ્રમાણેની ભલામણ યોગ્ય કાર્યવાહી કરવા માટે મોકલવામાં આવી હતી. “બધાં આદિવાસી સંશોધન કેન્દ્રોને આદિવાસીઓની હુન્નર ઉદ્યોગ વિષયક કુશળતાઓ ઉપર મોટાપાયા પર ઉત્પાદન થતા માલસામાનની કેટલી અસર થાય છે, અને તેને પરિણામે આદિવાસી કલા-હુન્નર ઉદ્યોગ કેવી રીતે ધીરે ધીરે નાશ પામે છે તેની તપાસ કરવાનું સોંપવું” તે પ્રમાણે અમને આ કાર્ય કરવાનું સાંપડ્યું હતું. ગુજરાત રાજ્યના સમાજ કલ્યાણ નિયામકશ્રીએ પણ અમને આ અભ્યાસ કરવાનું સૂચન કર્યું હતું. તદનુસાર અમે આદિવાસીઓમાં ‘હુન્નર અને કલા’ વિષયક યથાસ્થિતિનો સંશોધન અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો. આ અભ્યાસનું ક્ષેત્રકાર્ય પંચમહાલ જિલ્લાના મીરાખડી, સાબકાંઠા જિલ્લાના વિજયનગર, ભરુચ જિલ્લાના રાજપીપળા, વાલિયા અને સુરત જિલ્લાના સોગનઢ પ્રાયોજના વિસ્તારમાં ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. સોનગઢના ક્ષેત્રકાર્યમાં કેન્દ્રના ૪૬મા તાલીમ વર્ગના તાલીમાર્થી અધિકારી ભાઈઓએ સોંપેલ કાર્ય નિષ્ઠાપૂર્વક કર્યું હતું. સોનગઢ પ્રાયોજના વહીવટદાર શ્રી મેમણ અને તેમની કચેરીના અન્ય અધિકારીઓ ઘણા સહાયભૂત થયા હતા. સંશોધન અધિકારીશ્રી મુસ્તાઅલી મસવી અને ગૌરીશભાઈ પંડ્યાએ પણ અભ્યાસની શરૂઆતથી સંશોધન પ્રાયોજના અને પ્રશ્નાવલી બનાવવામાં સહાય કરી છે. કેન્દ્રના નિયામકે અભ્યાસની શરૂઆતથી અહેવાલ લેખનપૂર્ણ થયું ત્યાં સુધી ક્ષેત્રકાર્ય આધારે સમાજ માનવશાસ્ત્રીય અભિગમ પૂરો પાડ્યો છે; જેને લઈને લેખનમાં સમજનું ઊંડાણ અને વિષયનો વિસ્તાર આવી શક્યાં છે. અહેવાલની પ્રારુપરચના શ્રીમતી કોકિલાબેન શાહ અને શ્રી ભીખાભાઈ પટેલે કરી છે.

પ્રસ્તુત અહેવાલમાં આપેલાં તારણો અને સુઝાવો સંબંધિત કાર્યકરોને યોગ્ય દિશાદર્શન પૂરાં પાડશે એવી આશા છે.

તા. ૧-૪-૧૯૮૭

નિયામક

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

અ નુ ક મ ણિ કા

પ્રકરણ	વિગત	પાન નંબર
૧	પૃષ્ઠભૂમિ	૧
૨.	નમૂનાના ગામોનાં કુટુંબોની હુન્નર ઉદ્યોગ વિષયક માહિતીનું સર્વેક્ષણ	૩
૩.	નમૂનાનાં ગામોમાં હુન્નર ઉદ્યોગ વિષયક સમગ્ર અવલોકન	૫૦
૪.	ઉપસંહાર અને સુઝાવો	૫૯
	પ્રશ્નાવલી	૬૨

આદિવાસી જીવનમાં ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. તેમની જીવન પ્રવૃત્તિ તેમજ સંસ્કૃતિ કુદરતી સંજોગો ઉપર આધારિત છે. હાલની વીસમી સદીમાં પણ તેમનો આર્થિક અભિગમ સ્વનિભાવ પૂરતો છે. તેમના આર્થિક તેમજ સામાજિક વ્યવહારો એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે. આમ તો તેમનો સમાજ ગરીબીથી પીડાતો સમાજ છે. પણ શહેરની ગરીબી કરતાં આદિવાસી સમાજની ગરીબી કંઈક જુદી છે. તેમના જીવનમાં એકવિધતા હોવા છતાં તેઓ રસમય જીવન જીવવામાં માને છે. તેથી જ તેઓની રોજની વપરાશની ચીજોમાં તેમના પર તેમનાં નૃત્ય, સંગીત શણગારના સાધનો તેમજ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં હુન્નર અને કારીગરી જોવા મળે છે. તેઓમાં કલા ખાતર કલા જોવા નથી મળતી પણ તે છતાં કલા એમનું જીવનમાં તાણાવાણા જેમ વણાઈ ગઈ છે. તેઓ કલા વિનાના કારીગરો ગણાય છે. “All Tribal is craft and the craft is the expression of their art”. હુન્નરવિધા આદિવાસીઓની મોટાભાગની આર્થિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલ છે અને તેમની આર્થિક પ્રવૃત્તિ તો આગળ જણાવ્યું તેમ સ્વનિભાવલક્ષી છે. એટલે પોતાની વપરાશી ચીજો જાતે બનાવી લે; નહિ તો મોટાભાગના આદિવાસીઓ તો પોતાની વપરાશી ચીજો હિન્દુ કારીગરો પાસે બનાવડાવે. આ બિનઆદિવાસી કારીગરો પણ કેટલાય વર્ષોથી આદિવાસીઓની માંગ મુજબ તેમને ચીજો બનાવી આપે.

હાલમાં આદિવાસી જીવનધોરણ ઊંચું લાવવા ઘણી બધી વિકાસ યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. આદિવાસીઓને પ્રગતિના મુખ્ય પ્રવાહમાં ખેંચી લાવવાની આંધળી દોટની અસર તેમની જીવન પદ્ધતિ ઉપર, ખાસ તો તેમની ઉપભોગની વસ્તુઓ ઉપર પણ થઈ છે. વર્તમાન ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓની તેમની રોજની વપરાશી ચીજો ઉપર કેવા પ્રકારની અસર થઈ છે તે સંશોધનનો રસપ્રદ વિષય થઈ શકે.

આ મુદ્દાને ખ્યાલમાં રાખીને આદિવાસી સંશોધન તાલીમ કેન્દ્ર તરફથી ચાલતા તાલીમ વર્ગના તાલીમાર્થીઓ પાસે યથાવત્ સ્થિતિ સર્વેક્ષણ (Status Survey) હાથ ધરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

આ સર્વેક્ષણના મુખ્ય હેતુઓ આ પ્રમાણે છે. (૧) તેમના રોજની વપરાશી ચીજો, આર્થિક વપરાશમાં વપરાતી ચીજો, શણગાર માટે વપરાતી ચીજો, નૃત્ય-સંગીત માટે વપરાતી ચીજો

તેમજ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં વપરાતી ચીજોમાં શું ફેરફારો થયા છે તે તપાસવું. (૨) ઉપર જણાવેલ આદિવાસી જીવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલ હસ્તકલા કારીગરીની ચીજો, જે ઘણાં વર્ષોથી વપરાતી હોય તેની હાલના તબક્કે કેવી માંગ છે એ જાણવું. (૩) આવી હસ્તકલા કારીગરીની ચીજોની આર્થિક ક્ષમતા કેટલી છે તે અંગે તપાસ કરવી.

સુરત જિલ્લામાં મુખ્યત્વે ચૌધરી, ધોડિયા, હળપતિ, ગામીત, કોટવાળિયા, કોલઘા અને નાયકાની મુખ્ય વસતિ છે. સોનગઢ તાલુકામાં મુખ્યત્વે ગામીત, કોટવાળિયા, ધોડિયા, વસાવા અને ચૌધરીની વસતિ છે. તેમનો મુખ્ય ધંધો ખેતી અને ખેતમજૂરી છે. કોટવાળિયા ગૃહઉદ્યોગમાં રોકાયેલ હોય છે અને તેઓ ટોપલા, ટોપલી, પાવા વિગેરે બનાવે છે. ગામીત અને ચૌધરી લોકો પોતાનો મુખ્ય ધંધો ખેતી, ગૌણધંધો ખેતમજૂરી અન્ય મજૂરી કરી કેટલીક વપરાશી ચીજો જેવી કે શણગારનાં સાધનો, વાજાંત્રો વિગેરે જાતે જ બનાવી લે છે. સોનગઢ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામો જેવાં કે ગોપાલપુરા, ભડભૂજા, તારપાડા અને બંધારપાડાની તપાસ માટે પસંદગી કરવામાં આવી હતી.

આ અભ્યાસ માટે મુલાકાત માર્ગદર્શિકા બનાવી તેને આધારે નક્કી કરેલ ગામોમાં જુદા જુદા ફળિયામાં જઈ કુટુંબોનો સીધો સંપર્ક કરી અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. કુલ ૧૩૭ કુટુંબોની મુલાકાત લઈને માહિતી મેળવવામાં આવી હતી.

પ્રકરણ-૨

નમૂનાના ગામોના કુટુંબોના હુન્નર વિષયક માહિતી

સોનગઢ તાલુકાના ચાર ગામ ગોપાલપુરા, ભડભૂંજા, તારપાડા અને બંધારપાડાની રૂબરૂ મુલાકાત લીધી હતી. કોઠા નં. ૧માં આ ચારે ગામમાં આવરી લેવાયેલ કુટુંબોની સંખ્યા અને એ કુટુંબોની સભ્ય સંખ્યા અંગેની માહિતી આપવામાં આવી છે.

ગોપાલપુરામાં કુલ ૩૫ કુટુંબની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી. જેમની કુલ સભ્ય સંખ્યા ૨૧૯ હતી. ભડભૂંજામાં કુલ ૩૫ કુટુંબની સભ્ય સંખ્યા ૨૦૯, તારપાડામાં ૩૩ કુટુંબ વચ્ચે ૨૨૮ સભ્યો અને બંધારપાડામાં ૩૪ કુટુંબ વચ્ચે ૨૦૨ સભ્ય સંખ્યા હતી. આ તપાસ હેઠળ આવરી લીધેલ ૧૩૭ કુટુંબોની વચ્ચે ૮૫૮ સભ્ય સંખ્યા હતી.

કોઠા નં. ૧

સભ્ય સંખ્યા દર્શાવતો કોઠો

ક્રમ	ગામનું નામ	કુલ સભ્ય સંખ્યા	આવરી લીધેલા કુલ કુટુંબો
૧.	ગોપાલપુરા	૨૧૯	૩૫
૨.	ભડભૂંજા	૨૦૯	૩૫
૩.	તારપાડા	૨૨૮	૩૩
૪.	બંધારપાડા	૨૦૨	૩૪
	કુલ	૮૫૮	૧૩૭

કોઠા નં.૨

નમૂનાના કુટુંબોની જાતિવાર માહિતી

ક્રમ	ગામનું નામ	જાતિ					કુલ
		ગામીત	વસાવા	કોંકણી	દુબળા	નાયકા	
૧.	ગોપાળપુરા	૩૦	૫	-	-	-	૩૫
૨.	ભડભુંજા	૩૦	-	૩	૧	૧	૩૫
૩.	તારપાડા	૩૧	૧	૧	-	-	૩૩
૪.	બંધારપાડા	૩૪	-	-	-	-	૩૪
	કુલ	૧૨૫	૬	૪	૧	૧	૧૩૭

કોઠા નં.૨માં તપાસ હેઠળ આવરી લેવાયેલ ૧૩૭ કુટુંબની જાતિવાર માહિતી આપવામાં આવી છે. ગોપાળપુરામાં ૩૦, ગામીત કુટુંબ હતાં. જ્યારે ૫ વસાવા કુટુંબ હતાં. ભડભુંજામાં ૩૦ ગામીત કુટુંબ હતાં જ્યારે ૩ કોંકણી, ૧ દુબળા અને ૧ નાયકા કુટુંબ હતાં. તારપાડામાં ૩૧ ગામીત, ૧ વસાવા, ૧ કોંકણી મળી ૩૩ કુટુંબ હતાં, જ્યારે બંધારપાડામાં ૩૪ કુટુંબ ગામીત હતાં. આમ ૧૩૭ કુટુંબમાંથી ૧૨૫ ગામીત, ૬ વસાવા, ૪ કોંકણ, ૧ દુબળા અને ૧ નાયકા કુટુંબ હતા.

કોઠા નં.૩

કુટુંબના વડાઓનું ઉંમર પ્રમાણે વર્ગીકરણ

ક્રમ	ગામનું નામ	ઉંમર			કુલ
		૨૬ થી ૩૫	૩૬ થી ૬૦	૬૦થી ઉપર	
૧.	ગોપાળપુરા	૯	૨૬	-	૩૫
૨.	ભડભુંજા	૮	૨૨	૫	૩૫
૩.	તારપાડા	૬	૨૪	૩	૩૩
૪.	બંધારપાડા	૮	૨૬	-	૩૪
	કુલ	૩૧	૯૮	૮	૧૩૭

કુટુંબના વડાઓનું ઉંમર પ્રમાણે વર્ગીકરણ :

કોઠા નં.૩ માં દર્શાવેલ કુટુંબના વડાનું ઉંમર પ્રમાણે વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે.

ગોપાળપુરામાં ૯ વડાઓની ઉંમર ૨૬ થી ૩૫ની અંદર હતી. જ્યારે ૨૬ વડાઓની ઉંમર ૩૬ થી ૬૦ વર્ષની અંદર હતી. તપાસમાં આવરી લેવાયેલ કુટુંબમાં એક પણ વડાની ઉંમર ૬૦ વર્ષની ઉપર ન હતી. ભડભૂજામાં ૨૬ થી ૩૫ વર્ષની ઉંમરના જૂથમાં ૮, ૩૬ થી ૬૦ના જૂથમાં ૨૨ અને ૬૦ થી ઉપરના જૂથમાં ૫ વડા હતા. તારપાડામાં ૨૬ થી ૩૫ની ઉંમર જૂથમાં ૬, ૩૬ થી ૬૦ વર્ષમાં ૨૪ અને ૬૦ વર્ષથી ઉપરના જૂથમાં ૩ કુટુંબના વડા હતા. બંધારપાડામાં ૨૬ થી ૩૫ની ઉંમરજૂથમાં ૮, ૩૬ થી ૬૦ વર્ષના જૂથમાં ૨૬, ૬૦ થી ૩૫ની ઉંમરમાં ૩૧, ૩૬ થી ૬૦ વર્ષના જૂથમાં ૯૮ અને ૬૦ વર્ષથી ઉપરના જૂથમાં ૮ વડા હતા.

નમૂનાના કુટુંબોનું ધંધા પ્રમાણે વર્ગીકરણ :

કોઠા નં.૪માં કુટુંબના વડાના મુખ્ય ધંધા અંગે માહિતી આપવામાં આવી છે. ગોપાળપુરામાં ૩૫ કુટુંબમાં ૩૧ જણનો મુખ્ય ધંધો ખેતી, ૩ જણનો મુખ્ય ધંધો ખેતમજૂરી અને ૧ જણનો મુખ્ય ધંધો દરજીકામ હતો. ભડભૂજામાં ૧૬ કુટુંબો મુખ્ય ધંધો ખેતી, ૧૬ કુટુંબો મજૂરી, ૧ કુટુંબ કડિયાકામ કરતું હતું. ૧ કુટુંબની દુકાન હતી અને ૧ કુટુંબ વેપાર કરતું હતું. તારપાડામાં ૨૮ કુટુંબનો મુખ્ય ધંધો ખેતી, ૧ કુટુંબ દરજીકામ, ૧ કુટુંબ સુથારીકામ અને ૨ કુટુંબ મજૂરી કરતાં હતાં. બંધારપાડામાં ૨૯ કુટુંબ ખેતી, ૨ કુટુંબ ખેતમજૂરી ૧ કુટુંબ નોકરી, ૧ કુટુંબ દરજીકામ, ૧ કુટુંબ લુહારીકામ કરતાં હતાં. આમ ૧૩૭ કુટુંબમાં ૧૦૪ કુટુંબનો મુખ્ય ધંધો ખેતી, ૫ કુટુંબનો ખેતમજૂરી, ૨ કુટુંબ નોકરી, ૩ કુટુંબ દરજીકામ, ૧ કુટુંબ લુહારીકામ, ૧ કુટુંબ સુથારીકામ, ૧૮ કુટુંબો મજૂરી, ૧ કુટુંબ કડિયાકામ, ૧ કુટુંબની દુકાન, ૧ કુટુંબ વેપાર કરતા હતા.

કોઠા નં. ૪

મુખ્ય ધંધો

ક્રમ	ગામનું નામ	ખેતી	ખેતમજૂરી	નોકરી	પશુપાલન	દરજી-કામ	લુહાર	ઘરકામ	સુથારી કામ	મજૂરી	કડિયા-કામ	દુકાન	વેપાર	કુલ
૧.	ગોપાળપુરા	૩૧	૩	-	-	૧	-	-	-	-	-	-	-	૩૫
૨.	ભડભુંજ	૧૬	-	-	-	-	-	-	-	૧૬	૧	૧	૧	૩૫
૩.	તારપાડા	૨૮	-	૧	-	૧	-	-	૧	૨	-	-	-	૩૩
૪.	બંધારપાડા	૨૮	૨	૧	-	૧	૧	-	-	-	-	-	-	૩૪
	કુલ	૧૦૪	૫	૨	-	૩	૧	-	૧	૧૮	૧	૧	૧	૧૩૭

કોઠા નં. ૫

ગૌણ ધંધો

ક્રમ	ગામનું નામ	ખેતી	ખેતમજૂરી	મજૂરી	નોકરી	પશુપાલન	ઘરકામ	સુથારી-કામ	મરઘા-ઉછેર	માછી-માર	વેપાર	કુલ
૧.	ગોપાળપુરા	-	૭	૧૦	૧	૧	-	-	-	-	-	૧૮
૨.	ભડભુંજ	૧	-	૧૮	-	-	૧	-	-	૧	-	૨૧
૩.	તારપાડા	-	-	૧૪	૫	૧	૧	૧	-	-	૧	૨૩
૪.	બંધારપાડા	૧	-	૨	૩	૧૪	-	૧	૧	-	-	૨૨
	કુલ	૨	૭	૪૪	૯	૧૬	૨	૨	૧	૧	૧	૮૫

ગૌણ ધંધો :

કોઠા નં. ૫માં તપાસ હેઠળના કુટુંબના ગૌણ ધંધા અંગે માહિતી આપવામાં આવી છે. ગોપાળપુરામાં ૭ કુટુંબનો ગૌણ ધંધો ખેતમજૂરી, ૧૦ કુટુંબનો મજૂરી, ૧ નોકરી અને ૧નો પશુપાલન ગૌણ ધંધો હતો. ભડભૂજામાં ૧નો ખેતી, ૧૮ની મજૂરી, ૧નો ઘરકામ, ૧નો માછીમારી ગૌણ ધંધો હતો. તારપાડામાં ૧૪નો મજૂરી, ૫નો નોકરી, ૧નો પશુપાલન, ૧નો ઘરકામ, ૧નો સુથારીકામ અને ૧નો ગૌણ ધંધો વેપાર હતો. બંધારપાડામાં ૧ કુટુંબનો ગૌણ ધંધો ખેતી, ૨નો મજૂરી, ૩નો નોકરી, ૧૪નો પશુપાલન, ૧નો સુથારીકામ અને ૧નો મરઘા ઉછેર હતો. આમ ૧૩૭ કુટુંબાંથી ૮૫ કુટુંબો ગૌણ ધંધો પણ કરતા હતા. ગોપાલપુરા ૩૫ કુટુંબમાંથી ૧૯ કુટુંબ ગૌણ ધંધો કરતાં હતા. જ્યારે ભડભૂજામાં ૨૧, તારપાડામાં ૨૩ અને બંધારપાડામાં ૨૨ કુટુંબો ગૌણ ધંધો કરતા હતાં. ૮૫ ગૌણ ધંધો કરનાર કુટુંબમાંથી ૨ ખેતી, ૭ ખેતમજૂરી, ૪૪ મજૂરી, ૯ નોકરી, ૧૬ પશુપાલન, ૨ ઘરકામ, ૨ સુથારીકામ, ૧ મરઘાઉછેર, ૧ માછીમારી અને ૧ વેપાર કરતા હતા.

આદિવાસી જીવન સાથે સંકળાયેલ પાંચ મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં વપરાતી વસ્તુઓ અંગેની માહિતી હવે પછીના કોઠામાં આપવામાં આવેલ છે.

રોજીંદા વપરાશની ચીજવસ્તુઓ :

કોઠા નં. ૬ ઉપરથી જણાય છે કે તેમની રોજીંદી વપરાશની ચીજવસ્તુઓમાં રસોઈનાં વાસણો મુખ્ય છે. તેમનાં રસોઈનાં વાસણોમાં તપેલી, થાળી, વાંસનું લોટ બાંધવાનું સાધન, માટીની હાંડલી, તવો, કથરોટ વિગેરે છે. કોઠા ઉપરથી જણાશે કે વાંસ અને માટીનાં વાસણોનો ઉપયોગ ઓછો થતો જાય છે, જ્યારે વાસણોમાં એલ્યુમિનીમય, પિત્તળ અને લોખંડના વાસણોની વપરાશ વધી છે અને હાલમાં તેઓ મોટાભાગનાં વાસણો બજારમાંથી ખરીદે છે.

કોઠા નં. ૬

રોજીંદા વપરાશની ચીજો

ક્રમ	ગામનું નામ	રસોઈનાં વાસણો						પહેલાં શું વાપરતા						અત્યારે શું વાપરે					
		તપેલી	થાળી	વાંસનું લોટ રાખવાનું સાધન	માટીની હાંડલી	તવો	કથરોટ	એલ્યુ-મિનિ-યમ	પત-રાળ	વાંસનું	માટીનું	લોખંડ	પીત્તળ	એલ્યુ-મિનિ-યમ	પત-રાળ	વાંસનું	માટીનું	લોખંડ	પીત્તળ
૧.	ગોપાળપુરા	૨૭	૨૭	૪	૪	૨૪	૨૧	૧૭	૧૬	૪	૧૬	૧૭	૮	૨૮	૩૦	૨	૧૫	૨૮	૩૨
૨.	ભાડભુંજા	૨૫	૨૫	-	૧૩	૨૫	૧૪	૬	૧૭	૩	૨૬	૧૭	૮	૨૭	૨૮	૭	-	૨૪	૨૮
૩.	તારપાડા	૧૨	૧૨	-	૨	૧૨	૧૧	૨૩	૨૩	૮	૨૫	૨૩	૧૮	૩૧	૨૩	૬	૧૧	૨૬	૩૨
૪.	બંધારપાડા	૧૦	૧૦	૩	૭	૧૦	૧૦	૬	૮	૩	૨૮	૫	૧૦	૩૦	૨૧	-	૧૦	૨૦	૩૦
	કુલ	૭૪	૭૪	૭	૨૬	૭૧	૫૬	૫૨	૬૫	૧૮	૮૫	૬૨	૪૫	૧૧૬	૧૦૨	૧૫	૩૬	૮૮	૧૨૩

નોંધ: ગોપાળપુરા

ભાડભુંજા

તારપાડા

બંધારપાડા

આ ચારે ગામોમાં રોજીંદા વપરાશની ચીજો બજારમાંથી ખરીદવામાં આવે છે.

કોઠા નં. ૭

ઘરવપરાશની ચીજો (માટલાં)

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું વાપરતા					અત્યારે શું વાપરે					જાતે બનાવે છે		'ના' તો		
		માટીનાં	સ્ટીલ	પીત્તળ	એલ્યુ-મિનિ-યમ	માટી-પીત્તળ	માટીનાં	સ્ટીલ	પીત્તળ	એલ્યુ-મિનિ-યમ	માટી-પીત્તળ	પીત્તળ એલ્યુ.	હા	ના	બીજા પાસે	વેચાતુ
૧.	ગોપાળપુરા	૩૩	-	-	-	-	૨૦	૪	૨	-	-	-	-	૧૩	૩	૨૬
૨.	ભડભુંજા	૩૩	-	-	-	-	૩૦	-	૩	-	-	-	-	૮	૧૧	૨૦
૩.	તારપાડા	૩૨	-	-	-	-	૧૮	-	-	-	-	૧૫	૨૪	૧	૨૪	૧૪
૪.	બંધારપાડા	૩૨	-	-	-	-	૮	-	૧૬	-	૮	-	૨૫	૭	૨૦	
	કુલ	૧૩૦	-	-	-	-	૭૭	૪	૨૧	-	૮	૧	૭૦	૪૫	૮૦	

કોઠા નં. ૮

પાણી પીવાનાં સાધનો

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં					અત્યારે										જાતે બનાવો છો		'ના' તો	
		ડોયો	સ્ટીલ	પીત્તળ	એલ્યુમિનિયમ	પિત્તળ	ડોયો	સ્ટીલ	પીત્તળ	માટી	તાંબુ	ધાતુ	પીત્તળ સ્ટીલ	ડોયા સ્ટીલ પીત્તળ	પીત્તળ એલ્યુ-	હા	ના	બીજા પાસે	વેચાતું	
૧.	ગોપાળપુરા	૮	૫	૩	૪	-	૪	૧૪	૧૧	૧	૨	-	-	-	-	૪	૬	-	-	૨૭
૨.	ભડભુંજ	૨૫	-	-	-	૨	-	-	૩	૪	૬	૧૮	-	-	૧૦	૮	૨	૨	૨૦	
૩.	તારપાડા	૧૫	-	૧૧	-	-	૫	૮	-	-	-	૭	૪	-	-	૨૧	૧	૧	૨૮	
૪.	બંધારપાડા	૧૨	-	૬	-	૩	૫	૮	૬	-	-	-	૩	૧૪	-	૩૨	-	-	૩૩	
	કુલ	૬૧	૫	૨૦	૪	૫	૨૪	૩૧	૨૮	૬	૬	૨૬	૭	૧૪	૧૪	૬૭	૩	૩	૧૦૮	

કોઠા નં.૯

ક્રમ	ગામનું નામ	કોઠી						શીકું					
		પહેલાં શું?	અત્યારે શું?	જાતે બનાવો છો		'ના' તો		પહેલાં શું?	અત્યારે શું?	જાતે બનાવો છો		'ના' તો	
				હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતું			હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતું
૧.	ગોપાળપુરા	૨૮	૨૮	૧૯	૯	૫	૪	૧૪	૧૨	૪	૮	૬	૨
૨.	ભડભુંજ	૩૦	૩૨	૨૬	૬	૪	૨	૦૨૨	૨૦	૭	૧૫	૫	૧૦
૩.	તારપાડા	૩૨	૩૧	૨૫	૬	૩	૩	૨૬	૨૫	૧૯	૬	૨	૪
૪.	બંધારપાડા	૨૭	૨૮	૧૧	૧૭	૧૩	૪	૧૫	☐ ૨૦	૭	૧૩	૫	૮

અભરાઈનો ઉપયોગ કરતા થયા છે.

- દોરી - (૭)
 માટીના (૮)
 વાંસ (૬)
 પાટીયા (૧)

ઘર વખરીના સાધનો અંગેની માહિતી :

ઘરવખરીનાં સાધનો અંગેની માહિતી કોઠા નં.૭, ૮ અને ૯માં આપવામાં આવી છે. કોઠા નં.૭ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે ૧૩૭ કુટુંબમાં ૧૩૦ જણે આ અંગે જવાબ આપ્યો હતો તેઓ બધાજ પહેલાં માટીનાં માટલાં વાપરતા હતા. તેમાંથી હજુ ૭૭ માટીનાં વાપરે છે. ૪ સ્ટીલનાં વાપરે છે, (આ ચારે કુટુંબ ગોપાળપુરામાં છે) કોઠી અનાજ ભરવાના કામમાં લેવામાં આવે છે. શીકું શાકભાજી કે રાંધેલો ખોરાક ઢાંકવાના કામમાં આવે છે. કેટલાક ઠેકાણે ચૂલા ઉપર જ શીકું ઢાંકેલું જોવા મળ્યું હતું. જેથી હવાયેલું અનાજ ગરમીથી શેકાઈ દળી શકાય એવું બની શકે. કેટલાક ઘરમાં અન્ય વસ્તુઓ મૂકી શકાય એને માટેની સગવડ પણ જોવા મળી હતી. મોટા ભાગે તો વાંસને દોરી બાંધી લટકાવવામાં આવે છે. જેના ઉપર કપડાં વિગેરે મૂકવામાં આવે છે. કેટલાક ઠેકાણે અભરાઈ જોવા મળી હતી, જ્યારે જૂજ ઘરોમાં પીંજરા, કબાટ અને લોખંડના ઘોડા પણ જોવા મળ્યા હતા.

અન્ય વસ્તુઓ મૂકી શકાય એવાં સાધનો :

અન્ય વસ્તુઓ મૂકવા માટે પહેલાં પાટિયાં, લાકડાની પેટી, ખજૂરીના પાનની ટોપલી, તેમજ જમીન પર મૂકી રાખતા, હાલમાં લાકડાના કબાટ, લાકડાનો ઘોડા, પતરાની પેટી, મોટા ટોપલા (વાંસના) વગેરે વાપરતા થયા છે.

કોઠા નં. ૧૦

અન્ય વસ્તુઓ મૂકી શકાય એવા સાધનો

ક્રમ	ગામનું નામ	અન્ય (સુપડું)											
		પહેલાં શું?	અત્યારે શું?	જાતે બનાવો છો	'ના' તો		પહેલાં શું?	અત્યારે શું?	જાતે બનાવો છો	'ના' તો			
				હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતું			હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતું
૧.	ગોપાળપુરા	૧૮	૨૪	૪	□ ૨૦	૪	૧૬	૪	૪	૧	૪	૪	-
૨.	ભડભુંજ	૧૩	૧૪	૩	૧૧	૩	૮	-	-	-	-	-	-
૩.	તારપાડા	૧૧	૧૮	૮	૧૦	૮	૨	-	-	-	-	-	-
૪.	બંધારપાડા	૧૩	૨૫	૫	૨૦	૮	૧૧	-	-	-	-	-	-
	કુલ	૫૬	૮૨	૨૧	૬૧	૨૪	૩૭	૪	૫	૧	૪	૪	-

□ પીંજરું, કબાટ, લોખંડના ઘોડા

કોઠા નં. ૧૧

દીવાબત્તી

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું વાપરતા				અત્યારે શું વાપરે છે				જાતે બનાવો છો		'ના' તો	
		દીવો ચીમની	કોડિયું	ફાનસ	કુલ	દીવો	ફાનસ	લાઈટ	કુલ	હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતું
૧.	ગોપાળપુરા	૨૧	૫	૫	૩૧	૧૭	૬	૩૨	-	૩૨	૭	૨૫	
૨.	ભડભુંજા	૨૫	૩	૩	૩૧	૨૪	૬	૩૨	-	૩૨	૧૧	૨૧	
૩.	તારપાડા	૨૯	-	૪	૩૩	૮	૬	૩૧	૮	૨૩	-	૨૩	
૪.	બંધારપાડા	૨૪	-	૩	૨૭	૧૫	૫	૨૮	૫	૨૩	-	૨૩	
	કુલ	૯૯	૮	૧૫	૧૨૨	૬૪	૨૬	૧૨૩	૧૩	૧૧૦	૧૮	૯૨	

દીવાબત્તી :

કોઠા નં. ૧૧માં નમૂનાના કુટુંબો પહેલાં દીવાબત્તી માટે શું વાપરતા અને આજે શું વાપરતા થયા છે તેની વિગતો દર્શાવી છે. કોઠો જોતાં જણાય છે કે પહેલાં આદિવાસી કુટુંબોમાં મોટેભાગે દીવો-ચીમની (પતરાની) વધુ જોવા મળતી. કાનસનો ખૂબ ઓછો ઉપયોગ કરતા. આજે લોખંડની ચીમની, પતરાની ચીમની અને ફાનસનો ઉપયોગ કરતા થયા છે. આજે તો આદિવાસી વિસ્તારમાં લાઈટની સગવડ પણ જોવા મળે છે. નમૂનાના કુટુંબોમાંથી ૩૩ કુટુંબો આજે લાઈટ (વીજળી) નો ઉપયોગ દીવાબત્તીમાં કરતા હતા.

ફર્નિચર (ખાટલા) :

આદિવાસી વિસ્તારમાં પહેલાં પણ દોરીવાળા, (કાથીની-શણની) તેમજ વાંસના ખાટલાનો ઉપયોગ સૂવા- બેસવા માટે કરતા હતા. કેટલાક જમીન પર પણ સૂતા હતા. આજે દોરીવાળા અને પાટીવાળા ખાટલાનો ઉપયોગ વધ્યો છે. જે કોઠા પરથી જોઈ શકાશે. આદિવાસી વિસ્તારમાં લાકડાના ખાટલા મોટેભાગે આદિવાસી જાતે ઘડી લે છે તેમાં દોરી અથવા પાટી બજારમાંથી લાવીને ભરીને સૂવા માટે ઉપયોગ કરે છે. કેટલાંક કુટુંબો એકબીજા પાસેથી માગીને અને કેટલાક વેચાતા લાવીને ઉપયોગ કરતા જેની વિગતવાર નોંધ કોઠા ૧૨માં દર્શાવી છે.

કોઠા નં. ૧૨

ફર્નિચર (ખાટલા)

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું વાપરતા					અત્યારે શું વાપરે છે					જાતે બનાવે છે		'ના' તો	
		દોરી- વાળા	પાટી	વાંસ	જમીન પર	કુલ	દોરી- વાળા	પાટીના	વાંસ લાકડા	કુલ	હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતા	
૧.	ગોપાળપુરા	૨૯	૧	-	-	૩૦	૨૯	૧	-	૩૦	૪	૨૬	૨	૨૪	
૨.	ભાડભુંજા	૨૭	-	૩	-	૩૦	૨૯	-	૨	૩૧	૧૦	૨૧	૧૦	૧૧	
૩.	તારપાડા	૨૪	-	-	૪x	૨૮	૨૫	૫	૧x	૩૧	૧૦	૨૧	૮	૧૩	
૪.	બંધારપાડા	૧૬	-	-	૯x	૨૫	૨૦	૭	-	૨૭	૩	૨૪	૨૦	૪	
	કુલ	૯૬	૧	૩	૧૩	૧૧૩	૧૦૩	૧૩	૩	૧૧૯	૨૭	૯૨	૪૦	૫૨	

x જમીન પર

કોઠા નં. ૧૩

ગોદડાં

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું વાપરતા						અત્યારે શું વાપરે				જાતે બનાવે છે		'ના' તો	
		ગોદડાં	ચાદર કપડું	સાદડી	કંતાન	અન્ય તાડ ખજૂરીના પાન	કુલ	ગોદડાં	સાદડી	ચાદર	કુલ	હા	ના	બીજા પાસે	વેચાતુ
૧.	ગોપાળપુરા	૧૦	૬	-	૧	૫	૨૨	૨૦	-	૫	૨૫	૪	૨૧	૭	૧૪
૨.	ભડભુંજા	૧૦	૧	૩	૫	૫	૨૪	૧૦	૭x	૭*	૨૪	૧૦	૧૪	૪	૧૦
૩.	તારપાડા	૮	૬	૫	૫	-	૨૪	૨૫	-	૪*	૨૮	૧૧	૧૮	૫	૧૩
૪.	બંધારપાડા	૧૨	૫	૫	-	-	૨૨	૨૪	૨	-	૨૬	૧	૨૩	૫	૧૮
	કુલ	૪૦	૧૮	૧૩	૧૧	૧૦	૮૨	૭૮	૮	૧૬	૧૦૪	૨૬	૭૬	૨૧	૫૫

x ખજૂરીનાં પાન

* કંપાન

ગોદડા :

કોઠા નં.૧૩માં સૂવા માટે નમૂનાના કુટુંબો પહેલાં શું વાપરતા અને આજે શું વાપરે છે તેની વિગતો દર્શાવી છે. પહેલાં ગોદડાં, ચાદર અને કંતાન તેમજ સાદડીનો ઉપયોગ સૂવા માટે કરતા કેટલાક કુટુંબો તાડ, મજૂરીના પાનનો પણ ઉપયોગ કરતા હતા. જ્યારે આજે ગોદડાં વાપરનારાઓની સંખ્યા વધી છે. સાદડીનો ઉપયોગ ઘટ્યો છે. કેટલાક કુટુંબો સૂવા માટે ચાદર અથવા કપડું પાથરતા જોવા મળ્યા છે. આ કુટુંબો કંતાન અને સાદડી તેમજ તાડ ખજૂરીના પાનની સાદડી પણ તે જાતે બનાવી લેતા હતા. જ્યારે પ્રસંગોપાત કેટલાક કુટુંબો બીજા પાસેથી લાવીને વાપરતા હતા. જ્યારે મોટાભાગના કુટુંબો વેચાતા લાવીને ઉપયોગ કરતા થયા છે.

બેઠકનાં સાધનો :

પહેલાં આદિવાસી કુટુંબોમાં બેસવા ઉઠવા માટે સૌથી વધુ ખાટલાનો કે નીચે જમીનપર સાદડી નાખીને ઉપયોગ થતો હતો. બાંકડો અને ખુરશી જેવાં બેઠકના સાધનો ખૂબજ ઓછાં જોવા મળતાં. આજે આ વિસ્તારોમાં મોટાભાગનાં કુટુંબોમાં બાંકડો, હિંચકો, ખાટલા, ખુરશીટેબલ અને પાટલાનો ઉપયોગ બેસવા માટે કરતા જોવા મળ્યા છે. જેઓને લાકડું નજીકથી ઉપલબ્ધ થતું તેવાં કેટલાંક કુટુંબો બાંકડા અને ખાટલા જેવાં બેઠકનાં સાધનો જાતે બનાવી લેતા જ્યારે બીજાં કુટુંબો વેચાતા લાવીને પણ વાપરતા થયા હતા.

કોઠા નં. ૧૪

બેઠકનાં સાધનો

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું વાપરતા						પહેલાં શું વાપરતા						માટીના		માટીના	
		ખુરશી	ખાટલો	પાટલો	નીચે સાદડી પાન	બાંકડો	કુલ	ખાટલો	હિંચકો	ખાટલો	ખુરશી ટેબલ	પાટલો	કુલ	હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતો
૧.	ગોપાળપુરા	૩	-	-	-	૪	૭	૧૧	૧	-	-	૧૨	૭	૫	-	૫	
૨.	ભડભુંજ	-	૧૭	-	-	-	૧૭	૧	૧	૧૪	૧	૧૭	૭	૧૦	૨	૮	
૩.	તારપાડા	-	૨	-	૧૭	-	૧૯	૪	૪	૨	૩	૨૬	૮	૧૮	૧૦	૮	
૪.	બંધારપાડા	૧	૨	૨	૧૧	-	૧૬	૪	૧	-	૫	૨૨	૭	૧૫	૭	૮	
	કુલ	૪	૨૧	૨	૨૮	૪	૫૮	૨૦	૭	૧૬	૮	૭૭	૨૮	૪૮	૧૮	૨૮	

કોઠા નં. ૧૫

ગૃહ ઉદ્યોગનાં સાધનો

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું વાપરતા						પહેલાં શું વાપરો છો						જાતે બનાવો છો		'ના' તો		
		સાદી	પથરની ખાંડણી	સુથારી કામનાં સાધનો	ફર્નિચર	અન્ય મરઘાં ઉછેર માટે	કુલ	ટોપલા	પથરની ખાંડણી	ઘંટી	ઈલે. મોટર	સુથાર	કુલ	હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતો	
૧.	ગોપાળપુરા	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
૨.	ભડભુંજ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
૩.	તારપાડા	૨	૭	૩	૧	-	૧૩	૨	૧	૬	૨	૧૨	૭	૫	૧	૧	૪	
૪.	બંધારપાડા	-	-	૪	-	૧	૫	૧	-	-	૪	૫	૪	૧	૧	-	૧	
	કુલ	૨	૭	૭	૧	૧	૧૮	૩	૬	૬	૬	૧૭	૧૧	૬	૧	૧	૫	

ગૃહઉદ્યોગનાં સાધનો :

પહેલાં આદિવાસી કુટુંબો પાસે ભાગ્યેજ સાદડી, પથ્થરની ખાંડણી, સુથારીકામનાં સાધનો અને ફર્નિચર તેમજ મરઘાં ઉછેર માટેનાં સાધનો જોવા મળતાં. આજે તો મોટાભાગના વિસ્તારોમાં ગૃહઉદ્યોગના સાધનોના ઉપયોગી એવા ટોપલા, પથ્થરની ખાંડણી, ઘંટી, ઈલે.મોટર જેવા સાધનો વધવા પામ્યા છે. કેટલાક તો જાતે પણ બનાવતા થયા છે. જેની વિગતો કોઠા નં. ૧૫માં જોઈ શકાય છે.

કોઠા નં. ૧૬

શણગારનાં સાધનો (પહેરવેશ)

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું વાપરતા						અત્યારે શું વાપરો છો						જાતે બનાવો છો		'ના' તો	
		ટોપી	ફાળીયું	કાપડ	ઓઢણી	ચીપડી	કુલ	ટોપી	ફાળીયું	ચીપડી	ઓઢણી	કડકા કપડું	કુલ	હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતો
૧.	ગોપાળપુરા	૧૪	૨	૫	૧	-	૨૨	૯	૨	-	૧	૧૮	-	૧૮	-	-	૧૮
૨.	ભડભુંજા	૧૫	૧	-	-	૧	૧૭	૧૬	૧	૨	-	૧૮	-	૧૮	-	-	૧૮
૩.	તારપાડા	૭	૧૪	-	-	-	૨૧	૧૧	૧	-	-	૧૨	-	૧૨	-	-	૧૨
૪.	બંધારપાડા	૧૪	૪	-	-	-	૧૮	૯	૨	-	-	૧૧	-	૯	-	-	૯
	કુલ	૫૦	૨૧	૫	૧	૧	૭૮	૪૫	૬	૨	૧	૬૦	-	૫૮	-	-	૫૮

શણગારનાં સાધનો :

પહેલાં આદિવાસી વિસ્તારમાં પુરુષો માથે ટોપી મૂકતા અને ફાળિયું બાંધતા, સ્ત્રીઓ કાપડું, ઓઢણી અથવા ચીપડી નાખતી હતી. આજે પણ ટોપી, ફાળિયાનો, ઓઢણી અને કાપડાનો ઉપયોગ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ કરે છે. તેમાં કોઈ ખાસ ફેરફાર જોવા મળ્યો નથી જેની વિગતે નોંધ કોઠા નં. ૧૬માં દર્શાવી છે. દરેક કુટુંબો આ સાધનો વેચાતા લાવીને ઉપયોગ કરતા હતા.

કોઠા નં. ૧૭
ખેતીનાં સાધનો

(૧) હળ :

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું વાપરતા			અત્યારે શું વાપરે છે			જાતે બનાવો છો		'ના'તો	
		લાકડાનું હળ	દેશી-હળ	કુલ	લાકડા	લોખંડ	કુલ	હા	ના	બીજા પાસે	વેચાતું
૧.	ગોપાળપુરા	૧૩	૧૧	૨૪	૨૨	૬	૨૮	૨૧	૫	-	૫
૨.	ભડભૂજા	૧૫	-	૧૫	૧૨	-	૧૨	૩	૩	૧	૨
૩.	તારપાડા	૨૮	-	૨૮	૧૭	૧૧	૨૮	૩	૧૦	૯	૬
૪.	બંધારપાડા	૨૧	-	૨૧	૨૬	-	૨૬	૭	૧૯	૧૮	૧
	કુલ	૭૭	૧૧	૮૮	૭૭	૧૭	૯૪	૩૪	૩૭	૨૮	૧૪

(૧) ઓખર / કરબ :

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું વાપરતા			અત્યારે શું વાપરે છે			જાતે બનાવો છો		'ના'તો	
		લાકડાનું હળ	દેશી-હળ	કુલ	લાકડા	લોખંડ	કુલ	હા	ના	બીજા પાસે	વેચાતું
૧.	ગોપાળપુરા	૪	-	૪	૪	-	૪	૧	૩	૩	-
૨.	ભડભૂજા	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
૩.	તારપાડા	૧૯	-	૧૯	૧૯	-	૧૯	૨	૧૭	૧૦	૭
૪.	બંધારપાડા	૮	-	૮	૧૪	-	૧૪	૮	૬	૩	૩
	કુલ	૩૧	-	૩૧	૩૭	-	૩૭	૧૧	૨૬	૧૬	૧૦

(૩) પાવડો :

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં વાપરતા	આજે વાપરો છો	જાતે બનાવો છો		'ના' તો	
				હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતા
૧.	ગોપાળપુરા	૮	૧૦	૨	૮	૨	૬
૨.	ભડભુંજા	૧	૧	-	૧	-	૧
૩.	તારપાડા	૫	૫	-	૫	૧	૪
૪.	બંધારપાડા	૯	૧૪	૭	૭	૩	૪
	કુલ	૨૩	૩૦	૯	૨૧	૬	૧૫

(૪) દાતરડું :

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું	આજ શું	જાતે બનાવો છો		'ના' તો	
				હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતા
૧.	ગોપાળપુરા	૮	૬	૪	૨	-	૨
૨.	ભડભુંજા	-	-	-	-	-	-
૩.	તારપાડા	૬	૭	૨	૫	-	૫
૪.	બંધારપાડા	૫	૯	૪	૫	-	૫
	કુલ	૧૯	૨૨	૧૦	૧૨	-	૧૨

(૫) કોદાળી :

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં વાપરતા	આજે વાપરો છો	જાતે બનાવો છો		'ના' તો	
				હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતા
૧.	ગોપાળપુરા	૬	૧૦	-	૧૦	૬	૪
૨.	ભડભુંજા	-	-	-	-	-	-
૩.	તારપાડા	૫	૫	-	૫	૧	૪
૪.	બંધારપાડા	૪	૯	૨	૭	૪	૩
	કુલ	૧૫	૨૪	૨	૨૨	૧૧	૧૧

(૬) કુહાડી :

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં વાપરતા	આજે વાપરો છો	જાતે બનાવો છો		'ના' તો	
				હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતા
૧.	ગોપાળપુરા	૬	૯	-	૯	૫	૪
૨.	ભડભુંજા	-	-	-	-	-	-
૩.	તારપાડા	૫	૫	-	૫	૧	૪
૪.	બંધારપાડા	૪	૪	-	૪	-	૪
	કુલ	૧૫	૧૮	-	૧૮	૬	૧૨

ખેતીનાં સાધનો :

ઉપરના કોઠા નં. ૧૭માં ખેતીના સાધનો હળ, પાવડો, કરબ, દાતરડું, કોદાળી, કુહાડી જેવા સાધનો વિષે પહેલાં શું વાપરતા અને આજે શું વાપરે છે તેની વિગતો દર્શાવી છે. ખેતીનાં સાધનોમાં હળ અને કરબ જેમાં કોઈ ફેરફાર જોવા મળેલ નથી. એજ રીતે કોદાળી, પાવડો અને દાતરડું પહેલાંની જેમ જ આજે તેનો વપરાશ થાય છે. આજે તેનો ઉપયોગ વધ્યો છે.

કોઠા નં. ૧૮

માછીમારી શિકારનાં સાધનો

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં જાળ/ આસ્વી	આજે જાળ/ આસ્વી	જાતે બનાવો છો		'ના' તો	
				હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતા
૧.	ગોપાળપુરા	૧૪	૧૨	૧૧	૧	-	૧
૨.	ભડભુંજા	૧	૧	૧	-	-	-
૩.	તારપાડા	૧૭	૧૮	૧૫	૩	૧	૨
૪.	બંધારપાડા	૧૪	૧૨	૪	૮	૫	૩
	કુલ	૪૬	૪૩	૩૧	૧૨	૬	૬

માછીમારી અને શિકારનાં સાધનો :

કોઠા નં. ૧૮માં દર્શાવ્યા મુજબ પહેલાં માછીમારી માટે જાળ અને આસ્વીનો ઉપયોગ કરતા આજે પણ તેનો જ ઉપયોગ કરે છે. ઉપયોગ ઘટ્યો છે. શિકારના સાધનોમાં ગીલોલ કે જેઓ પહેલાં પણ વાપરતા, આજે પણ તેનો ઉપયોગ મોટાભાગના કુટુંબોમાં થાય છે તેમાં કોઈ ફેરફાર થયો નથી.

કોઠા નં. ૧૮ (ચાલુ)

પહેરવેશ (ઉપરના ભાગમાં)

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું પહેરતા ?										અત્યારે શું પહેરો છો ?										જાતે બનાવો છો		'ના' તો	
		ખમીશ	બુશર્ટ	ચોળી	કબજો	બંડી	બનિ-યાન	સાડી	કુલ	ખમીશ	બુશર્ટ	બંડી	ગોળી	કબજો	બંડી	બનિ-યાન	સાડી	કુલ	હા	ના	બીજા પાસેથી બનાવીને	વેચાતું			
૧.	ગોપાળપુરા	૧૩	૪	૫	-	૫	-	-	૨૭	૧૧	૨	૫	૧૦	-	-	-	૨૮	૨૮	-	૨૮	-	૨૮			
૨.	ભડભુંજ	૭	૪	૭	૩	૬	૧	૨૮	૮	૮	૪	૭	૨	૩	૧	-	૨૬	૨૬	-	૨૬	-	૨૬			
૩.	તારપાડા	૭	૫	-	-	૧૫	૨	૩૨	૧	૨૧	૬	-	-	-	૧	૩	૩૨	૩૨	૧	૩૧	૪	૨૭			
૪.	બંધારપાડા	૧૨	૫	-	૫	-	૨	૨૪	૧૦	૧૨	-	૧	-	-	-	-	૨૩	૨૩	-	૨૩	-	૨૩			
	કુલ	૩૮	૧૮	૧૨	૮	૨૬	૫	૧૧૧	૩૧	૩૮	૧૧	૧૮	૨	૩	૨	૩	૧૦૮	૧૦૮	૧	૧૦૮	૪	૧૦૪			

કોઠા નં. ૧૯

પહેરવેશ (નીચેના ભાગમાં)

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું પહેરતા				આજે શું પહેરે છો ?						જાતે બનાવે છે		'ના' તો	
		ધોતી	પેન્ટ હાફપેન્ટ	કાછડો	ચણિયો	કુલ	ધોતી	પેન્ટ હાફપેન્ટ	કાછડો	ચણિયો	કુલ	હા	ના	બીજા પાસેથી બનાવીને	વેચાતુ
૧.	ગોપાળપુરા	૧૭	૩	૫	-	૨૫	૧૨	૮	-	૨૪	-	૨૪	૫	૧૯	
૨.	ભડભુંજા	૧૦	૮	૬	૫	૨૯	૮	૫	૪	૨૭	-	૨૭	-	૨૭	
૩.	તારપાડા	૨૬	૫	-	૧	૩૨	૧૧	-	૧	૩૩	૧	૩૨	૪	૨૮	
૪.	બંધારપાડા	૧૩	૬	-	૫	૨૪	૬	-	૬	૨૭	-	૨૭	-	૨૭	
	કુલ	૬૬	૨૨	૧૧	૧૧	૧૧૦	૩૭	૫૦	૧૩	૧૧૧	૧	૧૧૦	૯	૧૦૧	

પહેરવેશ :

આદિવાસી હુન્નર અને કલા વિષયક યથાસ્થિતિ સર્વેક્ષણ અહેવાલમાં આવરી લીધેલા કુટુંબોની પાસેથી તેમના પહેરવેશ, શણગારનાં સાધનો સંગીતના સાધનો અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ વખતે વપરાતા સાધનો વિષે માહિતી મેળવવામાં આવી હતી. દરેક કુટુંબો પહેલાં શું પહેરતા અને આજે શું પહેરે છે તેની વિગતો ઉપરના કોઠામાં દર્શાવી છે.

પહેરવેશ (પહેલાં) :

પુરુષો અભ્યાસમાં લીધેલા નમૂનાના કુલ ૧૩૭ કુટુંબોમાંથી મળેલ અભિપ્રાય મુજબ પહેલાં પુરુષો શરીરના ઉપરના ભાગમાં ખમીશ, બુશર્ટ, બનિયન, બંડી વગેરે પહેરતા તેમાંથી ખમીશ ૩૯ કુટુંબો, બુશર્ટ ૧૮ કુટુંબો, બંડી ૨૬ કુટુંબો, બનિયન ૫ કુટુંબો પહેરતા હતા.

સ્ત્રીઓ ચોળી, કબજો અને સાડી પહેરતી હતી, ૧૨ કુટુંબોમાંથી ચોળી, ૮ કુટુંબોમાં કબજો અને ૩ કુટુંબોમાં સાડીનો ઉપયોગ થતો હતો.

અત્યારે પુરુષોમાં ૩૧ કુટુંબોમાં ખમીશ, ૩૯ કુટુંબોમાં બુશર્ટ, ૧૧ કુટુંબોમાં બંડી અને ૨ કુટુંબોમાં એકલા બનિયનનો જ ઉપયોગ કરતા. જ્યારે સ્ત્રીઓમાં જોઈએ તો ૧૮ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ ચોળી, ૨ કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓ કબજો, ૩ કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓ સાડી પહેરતી હતી. આ વસ્ત્રો બીજા પાસે બનાવડાવીને તેમજ વેચાતા લાવીને પહેરતાં જોવા મળ્યા હતા. જેમાં ૧ કુટુંબ જાતે જ બનાવીને, ૪ કુટુંબો બીજા પાસે અને ૧૦% કુટુંબો વેચાતાં લાવીને વાપરતા હતાં.

એજ રીતે નીચેનાં વસ્ત્રો (પહેરવેશ) ની વિગતો જોઈએ તો પહેલાં પુરુષો ધોતી, હાફપેન્ટ અને પેન્ટનો ઉપયોગ કરતા હતા. ૬૬ કુટુંબોમાં પુરુષો ધોતી અને ૨૨ કુટુંબોમાં પેન્ટ, હાફપેન્ટનો ઉપયોગ થતો હતો.

સ્ત્રીઓના પોષાકોમાં જોઈએ તો ૧૧ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ કાછડો વાળતી અને ૧૧ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ ચણિયાનો ઉપયોગ કરતી હતી.

આજે પુરુષોનો પોષાક જોઈએ તો ૩૭ કુટુંબોના પુરુષો ધોતી, ૫૦ કુટુંબોમાં પેન્ટ- હાફપેન્ટનો ઉપયોગ થતો હતો.

સ્ત્રીઓમાં ૧૩ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ કાછડો અને ૧૧ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ ચણિયાનો ઉપયોગ કરતી હતી

જેમાં ૧ કુટુંબ જાતે બનાવીને અને ૧૧૦ કુટુંબોમાંથી ૯ કુટુંબો બીજા પાસે બનાવડાવીને અને ૧૦૧ કુટુંબો વસત્રો વેચાતાં લાવીને પહેરતાં હતાં.

તારણો :

- (૧) કોઠામાં દર્શાવ્યા મુજબ ખમીશ પહેરનારની સંખ્યા ઘટી હતી. જ્યારે બુશર્ટ (તૈયાર પોષાક) પહેરનારાઓની સંખ્યા વધવા પામી હતી. બનિયન અને બંડી પહેરનારાઓની સંખ્યા પણ ઘટી હતી.
- (૨) સ્ત્રીઓમાં ચોળી પહેરનારની સંખ્યા વધી હતી.
- (૩) નીચેના વસત્રોમાં પુરુષોમાં ધોતીનું પ્રમાણ ઘટ્યું હતું. જ્યારે પેન્ટ-હાફપેન્ટ પહેરનારની સંખ્યા વધી હતી.
- (૪) સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં કાછડો વાળવાની અને ચણિયો પહેરવાની પ્રથા ચાલુ રહી હતી તેમાં કોઈ ફેરફાર જોવા મળ્યો ન હતો.

કોઠા નં. ૨૦

પગરખાં / જોડા

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું પહેરતા ?					આજે શું પહેરે છો ?					જાતે બનાવો છો		'ના' તો	
		ચંપલ	સ્લીપર	જોડા	ચંપલ જોડા	કુલ	ચંપલ	સ્લીપર	જોડા	જોડા ચંપલ	કુલ	હા	ના	બીજા પાસેથી બનાવીને	વેચાતુ
૧.	ગોપાળપુરા	૮	-	૮	૪	૨૧	૫	૭	૩	૬	૨૧	-	૨૧	-	૨૧
૨.	ભડભુંજ	૧૧	૩	૩	-	૧૭	૧૫	૨	૨	૨૧	-	૨૧	-	૨૧	
૩.	તારપાડા	૧૫	૧	૮	-	૨૪	૮	૧૩	-	૩૪	-	૩૪	-	૩૪	
૪.	બંધારપાડા	૪	૩	૬	-	૧૩	૨૦	૫	૨	૨૭	-	૨૭	-	૨૭	
	કુલ	૩૮	૭	૨૫	૪	૭૫	૪૮	૨૭	૭	૨૧	૧૦૩	-	૧૦૩	-	૧૦૩

પગરખાં / જોડા :

કોઠા નં. ૨૦માં નમૂનાનાં કુટુંબો પાસેથી પગરખાં/જોડા અંગેની વિગતો મેળવી હતી તેની માહિતી દર્શાવી છે. કોઠામાં દર્શાવ્યા મુજબ જોઈએ તો નમૂનાના કુટુંબોમાંથી પહેલાં ૩૮ કુટુંબો ચંપલ, ૭ કુટુંબો સ્લીપર, ૨૫ કુટુંબો જોડા અને ૪ કુટુંબો ચંપલ-જોડા અને બંનેનો ઉપયોગ કરતાં.

જ્યારે આજે તે ૪ કુટુંબોમાંથી ૪૮ કુટુંબો ચંપલ, ૨૭ કુટુંબો સ્લીપર, ૭ કુટુંબો જોડા અને ૨૧ કુટુંબો ચંપલ અને જોડાનો ઉપયોગ કરતા થયા હતા. દરેક કુટુંબો પગરખાં વેચાતા લાવીને પહેરતા હતા. કોઈ કુટુંબ જાતે બનાવતા ન હતા.

તારણો :

- (૧) કોઠામાં જોઈ શકાય છે કે પહેલાં કરતાં આજે ચંપલ પહેરનારાઓની સંખ્યા વધી છે.
- (૨) સ્લીપર (રબ્બરની) પહેરનારાઓની સંખ્યા પણ વધી છે.
- (૩) પહેલાં કરતાં આજે જોડા પહેરનારાઓની સંખ્યા ઘટી છે. કારણ કે આજનો યુવાન વર્ગ સ્લીપર કરતાં ચંપલને વધુ મહત્વ આપે છે. જે સસ્તા પણ પડતા હોય છે.
- (૪) ચંપલ અને જોડા એમ બંને વાપરનારની સંખ્યા પણ વધવા પામી છે.

આજે કોઈપણ આદિવાસી વિસ્તારની મુલાકાત લઈએ તો મોટાભાગના આદિવાસી યુવાનોએ ભલે પેન્ટ-શર્ટ પહેર્યા હોય પરંતુ તેના પગમાં મોટાભાગે સ્લીપર કરતાં તૈયાર ચંપલો વધુ જોવા મળશે. જેમાં ચામડાની ચંપલ તો ખૂબજ ઓછી જોવા મળે છે. મોટાભાગે હલકા પ્રકારના રબ્બર સોલ અને રેકઝીનની પટ્ટીવાળા ચંપલો વધુ જોવા મળે છે.

ઘરેણાં :

શરીરના દરેક અંગને શણગારવાની ચીજવસ્તુઓ :

(૧) કપાળે :

આદિવાસી સમાજમાં પહેલાં કપાળે ચાંદલો અને છૂંદણાં કરવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી. તેમાં ચાંદલા માટે ખાસ કરીને કંકુનો ઉપયોગ કરતા હતા. છૂંદણાં જાણકાર વ્યક્તિ પાસે શરીરના જુદા જુદા ભાગો પર તેમાં ખાસ કપાળે, હાથે અને ગાલ ઉપર ખાસ મૂકાવતા. નમૂનાનાં કુટુંબોના શરીરના શણગાર માટેનાં ઘરેણાંની વિગતો નીચેના જુદા જુદા કોઠામાં દર્શાવી છે તેના પરથી હવે જોઈએ.

કોઠા નં. ૨૧

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું કરતા			આજે શું કરે છે			તે માટેની સામગ્રી જાતે બનાવે છે.		'ના' તો	
		ચાંદલો	છુંદણાં	કુલ	ચાંદલો	છુંદણાં	કુલ	હા	ના	બીજા પાસે	વેચાતી
૧.	ગોપાળપુરા	૧૧	૧	૧૨	૧૫	૧	૧૬	-	૧૬	૧	૧૫
૨.	ભડભુંજા	૧૨	૧	૧૩	૧૧	૨	૧૩	-	૧૩	૨	૧૧
૩.	તારપાડા	૬	-	૬	૧૦	-	૧૦	-	૧૦	-	૧૦
૪.	બંધારપાડા	૯	-	૯	૧૯	-	૧૯	-	૧૯	-	૧૯
	કુલ	૩૮	૨	૪૦	૫૫	૩	૫૮	-	૫૮	૩	૫૫

ઉપરના કોઠામાં જોઈ શકાય છે કે પહેલાં સ્ત્રીઓ ચાંદલો (કંકુથી) કરતી હતી. આજે પણ કરે છે પરંતુ તેમાં તૈયાર વસ્તુઓનો ઉપયોગ વિશેષ થવા લાગ્યો છે પહેલાં નમૂનાના કુટુંબોમાંથી ૩૮ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ ચાંદલો અને ૨ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ કપાળે છુંદણાં મૂકાવતી હતી.

આજે પણ કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓ ચાંદલો કરતી હતી અને ૩ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ છુંદણાં મૂકાવતી હતી. જેના માટેની સાધન સામગ્રી અથવા જરૂરી વસ્તુઓ વેચાતી લાવતી હતી.

તારણો :

(૧) પહેલાં સ્ત્રીઓ ચાંદલો કરવા માટે ખાસ કરીને કંકુનો ઉપયોગ વધુ કરતી હતી. જ્યારે આજે બજારમાં મળતી ચાંદલા માટેની રંગબેરંગી ટીલડીઓનો વિશેષ ઉપયોગ કરતી થઈ છે. એટલે કે બજારમાં મળતી તૈયાર વસ્તુઓનો ઉપયોગ આદિવાસી સ્ત્રીઓ પણ કરવા લાગી છે.

(૨) નાકે : આદિવાસી સમાજમાં સ્ત્રીઓ પહેલાં નાકે કયા પ્રકારના ઘરેણાં પહેરતી અને આજે શું અને કયા પ્રકારના ઘરેણાં પહેરે છે. તેની વિગતો નીચેના કોઠા પરથી જોઈ શકાય છે.

સ્ત્રીઓ પહેલાં નાકે વાળી, કૂલડી, સાદો કાંટો, ધાતુની ચૂની, ચાંદીની કૂલડી પહેરતી હતી. જ્યારે આજે આજ ઘરેણાંનો ઉપયોગ થાય છે તેમાં સોનાનો કાંટો, પિત્તળની નથણી અને જરનો ઉમેરો થયો છે જે કોઠામાં જોઈ શકાય છે.

કોઠા નં. ૨૧:૧

કાને

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું વાપરતા ?						અત્યારે શું વાપરે છે						જાતે બનાવો છો		'ના' તો		
		વાળી	સાદી ફૂલડી	સાદો કાંટો	ધાતુની ચૂની	ચાંદીની ફૂલડી	કુલ	વાળી	ફૂલડી સાદી	સાદો કાંટો	ધાતુની ચૂની	સોનાનો કાંટો	પિત્તળની નથણી	કુલ	હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતી લઈને
૧.	ગોપાળપુરા	૭	૧૪	૫	-	-	૨૬	૭	૧૭	-	-	૩	-	૨૭	-	૨૭	૧	૨૬
૨.	ભડભુંજા	-	-	૪	૧૪	-	૧૮	-	-	૭	-	-	-	૨૦	-	૨૦	૩	૧૭
૩.	તારપાડા	૧	-	૧૦	૪	૬	૨૧	-	-	૮	-	-	૮	૨૮	-	૨૮	૧	૨૭
૪.	બંધારપાડા	૨	૩	૩	૬	-	૧૪	-	૧૩	-	-	-	-	૨૩	-	૨૩	-	૨૩
	કુલ	૧૦	૧૭	૨૨	૨૪	૬	૭૮	૭	૩૦	૧૫	૩૫	૩	૮	૮૮	-	૮૮	૫	૮૩

ઉપરના કોઠામાં પહેલાં સ્ત્રીઓ નાકે શું પહેરતી અને આજે શું પહેરે છે તેની વિગતો ગામવાર દર્શાવી છે. જો કે ગામવાર નાકના ઘરેણાનો ઉપયોગ કરનારની સંખ્યા વધી છે અને તેનાં સોનાના ઘરેણાં પહેરનાર પણ જોવા મળ્યા છે.

કોઠામાં દર્શાવ્યા મુજબ તપાસનાં કુલ કુટુંબોમાંથી પહેલા ૧૦ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ વાળી પહેરતી, ૧૭ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ સાદી ફૂલડીનો ઉપયોગ કરતી, ૨૨ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ સાદો કાંટો પહેરતી, ૨૪ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ ધાતુની ચૂની અને ૬ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ ચાંદીની ફૂલડી પહેરતી હતી.

આજે વાળી પહેરનાર કુટુંબોની સંખ્યા ઘટીને ૭ થઈ છે. સાદી ફૂલડીનો ઉપયોગ કરનાર કુટુંબોની સંખ્યા વધીને ૩૦ થઈ છે. સાદો કાંટો પહેરનાર કુટુંબોની સંખ્યા પણ ઘટી છે, ધાતુની ચૂનીનો ઉપયોગ કરનાર કુટુંબોની સંખ્યા વધી છે જે ૨૪થી વધીને ૩૫ થઈ છે. સોનાનો કાંટો અને પિત્તળની નથણી, જર પહેરતા કુટુંબોનો ઉમેરો થયો છે.

તારણો :

- (૧) થોડીક આર્થિક સધ્ધરતા અને બાહ્ય સમાજના દેખાદેખીની અસર હેઠળ આવતાં નાકે પહેરાતા ઘરેણાંમાં સોના-ચાંદીની નથણીઓનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે.
- (૨) ધાતુની સાદી ફૂલડી અને ચૂનીનો ઉપયોગ બહોળા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો છે.

આ પ્રકારનાં ઘરેણાં કોઈ કુટુંબ જાતે બનાવતું ન હતું પરંતુ કોઈક શોખ ખાતર બીજા પાસેથી લઈ અને મોટાભાગે બજારમાં અથવા હાટમાં મળતી નથણીઓનો ઉપયોગ કરતાં જોવા મળ્યાં હતાં.

(૩) કાને :

નમૂનાના કુટુંબો પાસેથી કાને પહેરવાના ઘરેણાંની વિગતો પણ મેળવી હતી જેમાં પહેલાં શું પહેરતા અને આજે શું પહેરે છે તે જાણીને તેમાં કોઈ ફેરફાર થયો છે કે કેમ તે જોવું હતું. કાને પહેરાતાં ઘરેણાંની વિગતો નીચેના કોઠા પરથી જાણી શકાય છે. કોઠામાં આ ઘરેણાં કઈ ધાતુના વાપરતા અને વાપરે છે તેની પણ માહિતી દર્શાવી છે.

કોઠા નં. ૨૧:૨

કાને પહેરવાનાં ઘરેણાં

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું વાપરતા ?						અત્યારે શું વાપરે છે ?						જાતે બનાવો છો		'ના' તો		
		બુટ્ટી સાદી	એરીંગ સાદાં	કડી	કૂંદડી	વીટળા	બુટ્ટી	કુલ	બુટ્ટી સાદી	એરીંગ સાદાં	સાદી કડી	ચાંદીની કડી	કૂંદડી	કુલ	હા	ના	બીજા પાસેથી માગીને	વેચાતા ખરીદીને
૧.	ગોપાળપુરા	૭	૧૮	-	-	-	-	૨૫	૭	૧૦	-	૮	-	૨૬	૭	૧૮	-	૧૮
૨.	ભડભુંજ	૧	૨૧	૨	૧	-	-	૨૫	૧	૧૭	૨	૧	૧	૨૨	૫	૧૭	-	૧૭
૩.	તારપાડા	-	૮	૩	-	૮	૮	૨૮	૧૫	૮	૬	-	૩૦	-	૩૦	-	-	૩૦
૪.	બંધારપાડા	૪	૬	૬	-	-	૧	૧૭	૮	૧૦	-	૧૦	-	૨૮	-	૨૮	-	૨૮
	કુલ	૧૨	૫૪	૧૧	૧	૮	૧૦	૮૬	૩૧	૪૬	૮	૨૦	૧	૧૦૬	૧૨	૮૪	-	૮૪

કાને પહેરવાના ઘરેણાં ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ જોઈએ તો પહેલાં સાદી, બુટ્ટી, એરીંગ અને ચાંદીની કડી, કૂંદડી, વીરખા તેમજ બુટ્ટીનો ઉપયોગ કરતા હતા. આજે પણ એજ ઘરેણાંનો ઉપયોગ સ્ત્રીઓ કરતી હતી. નમૂનાના કુલ કુટુંબોમાંથી પહેલાં ૧૨ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ બુટ્ટી, ૫૪ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ એરીંગ, ૧૧ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ ચાંદીની કડી, ૧ કુટુંબની સ્ત્રી કૂંદડી, ૮ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ વીંટલા અને ૧૦ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ ચાંદીની બુટ્ટી પહેરતી હતી. જ્યારે આજે સાદી બુટ્ટીનું પ્રમાણ વધવા પામ્યું હતું, જ્યારે એરીંગનું પ્રમાણ ઘટ્યું હતું. સાદી કડી અને ચાંદીની કડીઓ વાપરનાર કુટુંબોની સંખ્યા વધી હતી. આ સિવાય કોઈ ફેરફાર જોવા મળ્યો નહોતો.

કુલ કુટુંબોમાંથી સાદી બુટ્ટી અને સાદા એરીંગ જાતે બનાવતા હોય તેવા માત્ર ૧૨ કુટુંબો હતા. જ્યારે બહારથી વેચાતા લાવીને પહેરનારની સંખ્યા ૮૪ની હતી. (સ્થાનિક મળતા ડાભમાંથી બનાવે છે.)

(૪) હાથે અને બાવડામાં પહેરતાં ઘરેણાં :

ઉપરના કોઠામાં કાને પહેરતા ઘરેણાં વિષે જોયા પછી હાથે કયા પ્રકારના ઘરેણાં પહેરે છે તે જોઈએ. નમૂનાના કુલ કુટુંબોમાંથી ૪૧ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ હાથે સાદી બંગડી, ૨ કુટુંબોમાં પ્લાસ્ટીકની બંગડી, ૧૪ કુટુંબોમાં કાયની બંગડી અને ૩૫ કુટુંબોમાં ચાંદીની બંગડી પહેરાતી હતી. જ્યારે ૧ કુટુંબમાં ચાંદીના બાદલનો પણ ઉપયોગ થતો હતો.

આજે પણ ઉપરોક્ત ઘરેણાંનોજ ઉપયોગ થાય છે. તેમાં માત્ર કાંડા ઘડિયાળ અને કડું નવું જોઈ શકાય છે. આજે નમૂનાના કુલ કુટુંબોમાં ૫૩ કુટુંબોમાં સાદી બંગડી, ૫ કુટુંબોમાં પ્લાસ્ટીકની બંગડી, ૧૪ કુટુંબોમાં કાયની બંગડી, ૫ કુટુંબોમાં કડું અને ૧ કુટુંબમાં સ્ત્રીઓ ઘડિયાળનો ઉપયોગ કરતી જોવા મળી હતી.

હાથે પહેરાતા ઘરેણાંમાં મોટાભાગની સ્ત્રીઓ વેચાતી લાવીને ઉપયોગ કરતી હતી. માત્ર ૧૦ કુટુંબોમાં જ એક બીજા પાસેથી લઈને આ વસ્તુઓ વાપરાતી હતી. જાતે બનાવતા હોય તેવાં કોઈ કુટુંબ જોવા મળ્યાં ન હતાં.

કોઠા નં. ૨૧:૩

હાથે પહેરાતાં ઘરેણાં

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું વાપરતા ?						અત્યારે શું વાપરે છે ?						જાતે બનાવો છો		'ના' તો		
		સાદી બંગડી	પ્લાસ્ટીક બંગડી	કાચની બંગડી	ચાંદીની બંગડી	ચાંદીના બાદલા	કુલ	ચાંદી બંગડી	પ્લાસ્ટીક બંગડી	કાચની બંગડી	ચાંદીની બંગડી	કડુ	ઘડિયાળ	કુલ	હા	ના	બીજા પાસેથી લઈને	વેચાતા લઈને
૧.	ગોપાળપુરા	૫	૧	૨	૧૭	-	૨૫	૧૦	૧	૧	-	૨૬	-	૨૬	૧	૨૫	૧	૨૫
૨.	ભડભુંજ	૧૪	-	૩	૬	-	૨૩	૧૮	-	૧	-	૨૧	-	૨૧	-	૨૧	-	૨૧
૩.	તારપાડા	૨૨	૧	૧	૪	-	૨૮	૧૭	-	-	-	૩૦	-	૩૦	૨	૨૮	૨	૨૮
૪.	બંધારપાડા	-	-	૮	૮	૧	૧૭	૭	૪	૫	-	૩૦	-	૩૦	૭	૨૩	૭	૨૩
	કુલ	૪૧	૨	૧૪	૩૫	૧	૮૩	૫૩	૫	૫	૧	૧૦૭	-	૧૦૭	૧૦	૯૭	૧૦	૯૭

કોઠા નં. ૨૧:૪

બાવડામાં પહેરાતાં ઘરેણાં

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું વાપરતા				આજે શું વાપરે છે				જાતે બનાવો છો		'ના' તો	
		ચાંદીનાં કડાં	સાદું કડું	ચાંદીનાં બાજીયા	કુલ	ચાંદીનાં કડાં	સાદાં કડાં	સોનાની પહોંચી	કુલ	હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચાતાં
૧.	ગોપાળપુરા	૬	-	-	૬	૪	-	-	૪	-	૪	૧	૩
૨.	ભડભુંજા	૩	૬	-	૯	૩	૬	-	૯	-	૯	૩	૬
૩.	તારપાડા	૩	-	૧૫	૧૮	૭	-	૫	૧૨	-	૧૨	-	૧૨
૪.	બંધારપાડા	૬	-	-	૬	૭	-	-	૭	-	૭	-	૭
	કુલ	૧૮	૬	૧૫	૩૯	૨૧	૬	૫	૩૨	-	૩૨	૪	૨૮

બાવડામાં પહેરાતાં ઘરેણાં :

પહેલાં સ્ત્રીઓ બાવડામાં ચાંદીનાં કડાં, સાદાં ધાતુનાં કડાં અને ચાંદીના બાજીયાનો ઉપયોગ કરતી હતી. જ્યારે આજે ચાંદીનાં કડાં અને સોનાની પહોંચીનો વિશેષ ઉપયોગ થતો જોવા મળે છે.

નમૂનાના કુલ કુટુંબોમાંથી પહેલાં ૧૮ કુટુંબોમાં ચાંદીનાં કડાં, ૬ કુટુંબોમાં સાદાં ધાતુનાં કડાં અને ૧૫ કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓ ચાંદીના બાજીયાં પહેરતી હતી. જ્યારે આજે ચાંદીના કડાં પહેરનારની સંખ્યા વધીને ૨૧ થઈ હતી. સાદાં કડાં પહેરનાર - સાદાંજ પહેરતા હતા. જ્યારે ચાંદીના બાજીયાંની જગ્યાએ સોનાની પહોંચીનો પણ ઉપયોગ થવા લાગ્યો હતો. હાથે અને બાવડામાં પહેરાતાં ઘરેણાંની વિગતો ઉપરના કોઠામાં દર્શાવી છે.

કોઠામાં જોઈ શકાય છે કે બાવડામાં પહેરાતાં ઘરેણાં બહારથી વેચાતા લાવીને ઉપયોગ કરતા હતા. માત્ર ૪ કુટુંબો એવાં હતાં કે એક બીજા પાસેથી લઈને પહેરતાં હતાં.

તારણો :

- (૧) હાથે પહેરવાની સાદી બંગડીનો ઉપયોગ વધ્યો છે. પ્લાસ્ટીકની બંગડીનો પણ વપરાશ વધ્યો છે.
- (૨) ચાંદીની બંગડીનો ઉપયોગ ઓછો થયો છે. સ્ત્રીઓ સાદાં કડાંનો ઉપયોગમાં કરતી થઈ છે.
- (૩) કાચની બંગડીના ઉપયોગમાં કોઈ ફેરફાર જણાયો નથી.
- (૪) આજે સ્ત્રીઓ ઘડિયાળ પહેરતી જોવા મળે છે જે પહેલાં પહેરતી નહતી.
- (૫) બાવડામાં પહેરાતાં ઘરેણાંમાં ચાંદીના કડાંનો ઉપયોગ વધવા પામ્યો છે, જ્યારે ચાંદીનાં બાજીયાંની જગ્યાએ સોનાની પહોંચીનો ઉપયોગ કેટલાક કુટુંબો કરે છે.

ઉપર મુજબ હાથે અને બાવડામાં પહેરતા ઘરેણાંની વિગતો જોયા પછી કમરે અને પગે કયા પ્રકારનાં ઘરેણાં પહેરતા અને આજે પહેરે છે તેની વિગતો જોઈએ.

(૫) કમરે પહેરાતાં ઘરેણાં :

નમૂનાના કુલ કુટુંબોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી માહિતીને આધારે જોઈએ તો કુલ કુટુંબોમાંથી

માત્ર ૨૮ કુટુંબોમાં જ ચાંદીનો કંદોરો કે સાંકળીનો ઉપયોગ પહેરણ તરીકે જોઈ શકાયો હતો. જેનું પ્રમાણ આજે ઘટવા પામ્યું હતું. નીચેના કોઠા પરથી આ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. માત્ર સુડાનો ઉપયોગ ૧ કુટુંબમાં આજે જોવા મળ્યો હતો.

કોઠા નં. ૨૧:૫

કમરે

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું કરતા			આજે શું કરે છે				જાતે બનાવો છો		'ના' તો	
		ચાંદીનો કંદોરો	ચાંદીની સાંકળ	કુલ	ચાંદીનો કંદોરો	ચાંદીની સાંકળ	સુડો	કુલ	હા	ના	બીજા પાસે થી લઈને	વેચાતી
૧.	ગોપાળપુરા	-	૨	૨	-	૧	૧	૨	-	૨	-	૨
૨.	ભડભુંજા	૩	૧	૪	૩	૫	-	૮	-	૮	૨	૬
૩.	તારપાડા	-	૧૧	૧૧	૨	-	-	૨	-	૨	-	૨
૪.	બંધારપાડા	૭	૪	૧૧	-	૩	-	૩	-	૩	-	૩
	કુલ	૧૦	૧૮	૨૮	૫	૯	૧	૧૫	-	૧૫	-	૧૩

ઉપરના કોઠામાં દર્શાવ્યા મુજબ કમરે પહેરાતાં ઘરેણાંની વિગતો જોઈએ તો પહેલાં ચાંદીના કંદોરા અને સાંકળનો ઉપયોગ કરતા હતા. જેની આજે સંખ્યા ઘટીને માત્ર ૧૫ જ રહી છે. તે બતાવે છે કે આજે આદિવાસી વિસ્તારમાં પહેલાં જેવાં ઘરેણાં રહ્યાં નથી. તે જોઈ શકાય છે. પહેલાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ કંદોરા અને સાંકળનો ઉપયોગ કમરે પહેરવા માટે વિશેષ કરતા હતા. પરંતુ આજે તો માત્ર કોઈક જ સ્થિતિપાત્ર કુટુંબોજ તેનો ઉપયોગ કરતા જોવા મળે છે. કોઠામાં આ સ્થિતિને ગામવાર જોઈએ તો વધુ વિગતે ખ્યાલ આવશે. કમરે પહેરતા ઘરેણાંએ વેચાતાં લાવીને ઉપયોગ કરતા જોવા મળ્યા હતા.

કોઠા નં. ૨૧:૬

ઘરે પહેરાતાં ઘરેણાં

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું પહેરતા						આજે શું પહેરે છો ?						જાતે બનાવે છે		'ના' તો	
		ચાંદીનાં			નિકલ અંઝર	કુલ	ચાંદીનાં			નિકલ સાંકળાં	કુલ	હા	ના	બીજા પાસે લઈને	વેચાતાં		
		કડલાં	સાંકળા	અંઝર			છડા	સાંકળાં	અંઝર							કડલાં	
૧.	ગોપાળપુરા	૪	૧૫	૩	-	૨૨	-	૧૬	૩	૪	૨૩	-	૨૩	-	૨૩	-	-
૨.	ભડભુંજ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
૩.	તારપાડા	૩	૨૦	-	-	૨૩	-	૧૮	૬	-	૨૬	-	૨૬	-	૨૬	-	૨૬
૪.	બંધારપાડા	૧	૨	૩	૩	૮	૩	૧૧	૩	૫	૨૨	૨	૨૨	૨	૨૦	૨	૨૦
	કુલ	૮	૩૭	૬	૩	૫૪	૩	૪૬	૧૨	૮	૭૧	૨	૭૧	-	૭૧	૨	૬૮

(દ) પગે પહેરાતાં ઘરેણાં :

નમૂનાના કુટુંબોમાં આદિવાસીઓ પહેલાં ચાંદીનાં કડલાં, સાંકળાં, ઝાંઝર/ઝાંઝરી અને નિકલના સાંકળાંનો ઉપયોગ કરતા હતા. જ્યારે આજે ચાંદીના છડાનો ઉપયોગ અને સાંકળાંનો ઉપયોગ વિશેષ કરતાં જોવા મળ્યા હતા. જેની વિગતો ઉપરના કોઠામાં દર્શાવી છે.

- (૧) ઉપરના કોઠામાં જોઈ શકાય છે કે નમૂનાના કુલ કુટુંબોમાંથી પહેલાં કુલ ૫૪ કુટુંબો પગે પહેરવાના જુદા જુદા ઘરેણાંનો ઉપયોગ કરતા હતા. આજે ૭૧ જેટલા કુટુંબો ઘરેણાંનો ઉપયોગ કરતા થયા છે.
- (૨) નમૂનાના કુટુંબોના અનુસંધાનમાં જોઈએ તો પહેલાં કરતાં આજે સાંકળાંનો ઉપયોગ, ઝાંઝરનો ઉપયોગ અને કડલાંનો ઉપયોગ વધવા પામ્યો છે.
- (૩) પગે પહેરવાના ઘરેણાંમાં આજે છડાએ પણ સ્થાન મેળવ્યું છે, જ્યારે નિકલના ઘરેણાંનું પ્રમાણ ઘટેલું જોઈ શકાય છે.

પગે પહેરવાના ઘરેણાંએ બહારથી વેચાતા લાવીને દરેક કુટુંબ ઉપયોગ કરતા હતા. માત્ર બે જ કુટુંબ એક બીજા પાસેથી લઈને પહેરતા જોવા મળ્યા હતા.

ઉપર મુજબ ઘરેણાંની વિગતો જોયા પછી હવે સંગીતનાં સાધનો અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ વખતે વપરાતાં સાધનોની વિગતો જોઈએ; જે નીચેના કોઠામાં દર્શાવી છે.

સંગીતનાં સાધનો :

સર્વેક્ષણ કરેલા કુલ કુટુંબો પાસેથી પહેલાં અને આજે ક્યાં ક્યાં સંગીતના સાધનો વાપરતા તેની વિગતો મેળવી હતી. કોઠામાં દર્શાવ્યા મુજબ પહેલાં આદિવાસીઓ નાય-ગાન વખતે પ્રસંગોપાત ઢોલક, મંજીરા, ઝાંઝરી (પિત્તળની) પાવરી, કાંસા, વાંસળી, દોબડું અને તબલાંનો ઉપયોગ કરતા હતા. આજે પણ તે જ સાધનો વપરાય છે પરંતુ આ સાધનોની સંખ્યા ઘટવા પામી છે.

સંગીતનાં સાધનોમાં આદિવાસીઓ માત્ર દોબડું ઘેર બનાવીને વાપરતા હતા. બાકીનાં સાધનો વેચાતા લાવીને ઉપયોગ કરતા હતા.

કોઠા નં. ૨૨

સંગીતના સાધનો

ક્રમ	ગામનું નામ	પહેલાં શું વાપરતા ?										આજે શું વાપરો છો ?										જાતે બનાવો છો		'ના' તો	
		ઢોલક	મંજરા	ઝાંઝરી	પાવરી	કાંસા	વાંસ-ળી	દોબડુ	તબલાં	કુલ	ઢોલક ડંગરુ	મંજરા	ઝાંઝરી	પાવરી	કાંસા	વાંસ-ળી	દાંબડું	તબલાં	કુલ	હા	ના	બીજા પાસેથી	વેચા-તા		
૧.	ગોપાળપુરા	૧૧	૧	૧	-	૨	-	-	-	૧૫	૬	૧	-	-	-	-	-	-	૮	-	૮	-	૮		
૨.	ભડભુંજા	૧૧	-	૫	૨	-	-	-	-	૧૮	૧૦	૫	૨	-	-	-	-	-	૧૭	-	૧૭	-	૧૭		
૩.	તારપાડા	૧૬	-	૫	-	૨	-	૩	-	૩૧	૧૪	૫	-	૨	૫	૧	-	-	૨૭	-	૨૭	૧	૨૬		
૪.	બંધારપાડા	૮	૧	-	-	-	-	-	૧	૧૧	૧૧	-	-	-	-	-	૧	-	૧૪	-	૧૪	-	૧૪		
	કુલ	૪૭	૨	૧૧	૨	૪	૫	૩	૧	૭૫	૪૧	૩	૨	૧૧	૨	૫	૧	૬૬	-	૬૬	૧	૬૫			

કોઠા નં. ૨૩

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનાં સાધનો

ક્રમ	ગામનું નામ	હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે	દેવની છબી/ મૂર્તિ	કોડીયાં	સ્તીલની દીવી	માળા	અગર-બત્તી	કુલ	હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે	દેવની છબી	ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે	કોડીયા	સ્તીલની દીવી	અગર-બત્તી	માળા	કુલ
૧.	ગોપાળપુરા	૪	૩	૨	-	૧	૨	૧૨	૩	૩	૧	૧	૧	૨	૧	૧૨
૨.	ભડભુંજા ૦	૩	-	-	-	-	૪	૭	૩	-	-	-	-	૪	-	૭
૩.	તારપાડા	૫x	૨	૪	-	-	-	૧૧	૩x	-	૨	૪	-	-	-	૮
૪.	બંધારપાડા	૬x	-	-	-	-	-	૬	૬	-	-	-	-	-	-	૬
	કુલ	૧૮	૫	૬	-	૧	૬	૩૬	૧૫	૩	૩	૫	૧	૧	૧	૩૪

૪૫

○ એક કુટુંબ ધૂપનો ઉપયોગ

x ૧ કુટુંબ મરઘાનો વધ કરતા

x બોલકનો ઉપયોગ અને વાજાપેટી તેમજ કાંસાના મંજરાનો ઉપયોગ વિધિ વખતે કરતા.

નોંધ : ધાર્મિક પૂજા વિધિની સામગ્રી, કોડીયા જાતે બનાવતા ન હતા. દરેક કુટુંબ વેચાતા લાવતા.

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનાં સાધનો :

ઉપર મુજબ સંગીતના સાધનોની સાથે સાથે કોઠામાં દર્શાવ્યા મુજબ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિના સમયે વાપરતા સાધનોની વિગતો આગળ કોઠા નં. ૨૩માં દર્શાવી છે.

પહેલાં આદિવાસીઓ હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે ધાર્મિક વિધિ - વિધાનો કરતા આજે પણ એ જ રીતે કરે છે. સાથે દેવની છબી રાખે છે. કોડિયામાં ધીનો દીવો કરે, અગરબત્તી પણ સળગાવે, સ્ટીલની દીવીનો પણ ઉપયોગ કરે છે. આજે આદિવાસી વિસ્તારમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર થવાથી કેટલાંક કુટુંબો ખ્રિસ્તી ધર્મના રીતરિવાજો મુજબ ધાર્મિક વિધિ કરતા જોવા મળે છે.

કોઠામાં દર્શાવ્યા મુજબ વિધિ વખતે ઢોલક અને તબલાનો ઉપયોગ પણ કેટલાક ગામના લોકો કરતા હતા. સાથે સાથે વાજાપેટી, કાંસા અને મંજીરાનો ઉપયોગ પણ કરતા હતા. કેટલાક ગામોમાં ધૂપ પણ કરતા તો કોઈ ગામોમાં અમુક કુટુંબોમાં મરઘાંનો ભોગ પણ આપતા હતા.

ધાર્મિક પૂજા-વિધિની સામગ્રીમાં વપરાતા કોડિયા જેવા સાધનો એ વેચાતા લાવીને વાપરતા. એકંદરે બધી જ વસ્તુઓ બહારથી વેચાતી લાવીને ઉપયોગ કરતા હતા.

ઉપર મુજબ દરેક વપરાશી ચીજવસ્તુઓ, પહેરવેશ અને ઘરેણાંની વિગતો જોયા પછી તેમાં જે જાતે બનાવતા હતા તે કામ વારસાગત છે કે કેમ ? તે કેટલા વર્ષોથી કરો છો, તે માટેની તાલીમ લીધી છે કે કેમ ? તે કામ કેટલી વ્યક્તિઓ કરે છે ? કેટલો વખત તે કામ કરે છે. જે કામ કરે છે તેના માટેના ઉપયોગી સાધનો ક્યાં ક્યાં અને ક્યાંથી મેળવે છે. તેમજ તે સાધનો જાતે બનાવે છે કે કેમ ? જાતે ન બનાવતા હોય તો તેના માટેનાં નાણાંની સ્ત્રોત કયો ? તે ચીજો ક્યાં વેચે છે વગેરે પ્રકારની માહિતી મેળવી હતી. તેની વિગતો નીચેના કોઠામાં જોઈ શકાય છે.

કોઠામાં દર્શાવ્યા મુજબ જે વસ્તુઓ બનાવે છે તેને વેચવામાં કોઈ મુશ્કેલી પડે છે કે કેમ ? તેમાંથી માસિક કેટલી આવક સરેરાશ થાય છે. આ દરેક વિગતોનો ખ્યાલ ક્ષેત્રકાર્ય વખતે મેળવ્યો હતો. જેની ગામવાર- વિગતવાર નોંધ નીચેના કોઠામાં દર્શાવી છે.

કોઠા નં. ૨૪

અન્ય પ્રશ્નો

ક્રમ	ગામનું નામ	આ કામ વારસાગત છે		'ના'નો કેટલા વર્ષથી કરો છો (વર્ષ)	આ કામ માટેની તાલીમ લીધી છે		આ કામ એકજ વ્યક્તિ કરે છે		'ના' તો કેટલા સભ્યોની મદદ લો છો				આ કામ કેટલો વખત કરો છો					જે કામ કરો છો તેના માટે કયા સાધનોનો ઉપયોગ		
		હા	ના		હા	ના	હા	ના	હા	ના	૨	૪	૬	૧ માસ	૨ માસ	૪ માસ	૮ માસ	બારે માસ	સંયો (સીવવા)	ખેતીનાં સાધનો
૧.	ગોપાળપુરા	૮	૬	૧૦	૨	૧૩	૩	૧૦	૧	૩	૬	૬	૩	૫	૨	૧૧	૧			
૨.	ભડભુંજ	૩	૧	-	-	૪	૧	૩	૨	-	૧	૭	૩	-	૧	૧	-	-	૧	□
૩.	તારપાડા	૬	૫	૧	૧	૧૦	૪	૮	-	૨	૭	૩	૩	૧	૬	૧	-	-	X	૨
૪.	બંધારપાડા	૧૭	૪	૧૫	૩	૧૮	૨	૧૮	૭	૪	૮	૨	-	૬	૮	૨	૧	૧૩	-	
	કુલ	૩૫	૧૬		૬	૪૫	૧૦	૪૧	૧૦	૮	૨૨	૧૫	૩	૧૪	૧૨	૭	૩	૩૫	૪	

□ પીન, નાયલોન દોરો

X કુહાડી, દાતરડું, વાંસળી, વીંધણું, સુથારીકામનાં સાધનો

કોઠા નં. ૨૪ (ચાલુ)

અન્ય પ્રશ્નો

ક્રમ	ગામનું નામ	સાધનો કયાંથી મેળવો છો			સાધનો જાતે બનાવો છો	ખરીદો છો	ખરીદીને લાવતા હો તો નાણાં કયાંથી મેળવો				બનાવેલ ચીજો કોને વેચો (હાટ)			બનાવેલ ચીજો વેચવાની મુશ્કેલી		કાસિક કેટલી આવક થાય
		૧	૨	૩			ખેતી	બેંક લોન	બચત	અન્ય	ગામમાં	બજારમાં	અન્ય	હા	ના	
૧.	ગોપાળપુરા	-	૧૨	૧	-	૧૧	૫	૨	૧	૩	-	-	૮	૩	૧૫૦૦	
૨.	ભડભુંજ	-	૩	-	-	૩	૨	-	૧	-	-	-	-	૩	૧૨૦૦	
૩.	તારપાડા	-	૧૨	-	-	૧૨	૧૧	૧	-	-	-	✓	૧	૧૧	૫૧૦૦	
૪.	બંધારપાડા	-	૧૦	૩	૨	૮	૬	૧	૨	-	-	✓	૧	૮	૩૬૫૫	
	કુલ	-	૩૭	૪	૨	૩૫	૨૪	૪	૪	૩	૨	૨	૧૦	૨૫	૧૧૪૫૫	

૧. ગામમાંથી
૨. તાલુકા મથકેથી
૩. જિલ્લા મથકેથી

ઉપરના કોઠામાં દર્શાવ્યા મુજબ નમૂનાના કુટુંબોમાંથી જે વસ્તુઓ જાતે બનાવતા તે કામ ૫૧ કુટુંબો કરતા હતા. તેમાંથી ૩૫ કુટુંબોએ આ કામ વારસાગત હોવાનું જણાવ્યું હતું. તેઓ છેલ્લા ૧૫ થી ૨૦ વર્ષોથી આ કામ કરતા આવ્યાનું જણાવ્યું હતું.

આ કામ કરનારાઓમાંથી માત્ર ૬ વ્યક્તિઓએ તાલીમ મેળવી હતી. આગળના કોઠાઓમાં દર્શાવ્યા મુજબ જે વસ્તુઓ જાતે બનાવે છે તે વસ્તુઓ બનાવવા માટે ૨ વ્યક્તિઓથી માંડીને ઘરના બધા જ સભ્યો તેમાં મદદરૂપ થતા હતા. આ કામ માટે દરેક વ્યક્તિઓમાંથી કોઈ ૧ માસ, તો કોઈ બાર માસ સુધી કામ કરતા હતા.

દરેક કુટુંબ જે વસ્તુઓ જાતે બનાવે છે તે માટેનાં સાધનો તાલુકા મથકેથી અથવા તો જિલ્લા મથકેથી લાવતા. તે માટેનાં નાણાં ખેતીની/મજૂરીની આવકમાંથી, બચતમાંથી અથવા તો બેંકમાંથી લોન લઈને મેળવતા હતા. જે વસ્તુઓ તેઓ પોતે બનાવતા તે વસ્તુઓનું વેચાણ ગામમાં અને હાટમાં કરતા હતા.

જાતે તૈયાર કરવામાં આવતી વસ્તુઓના વેચાણ માટેની બજારની મુશ્કેલીઓ રહેતી હતી. ૩૫ કુટુંબોના સંદર્ભમાં દરેક કુટુંબને સરેરાશ માસિક ૩૨૭.૧ રૂપિયા જેટલી આવક પણ થતી હતી.

ઉપર મુજબ દર્શાવેલી જુદી જુદી વિગતોના અભ્યાસ પાછળ એકમાત્ર આશય આદિવાસી હુન્નર અને કલા વિષયક સ્થિતિ અંગે માહિતી મેળવવાનો હતો. પરંતુ સર્વેક્ષણ કરેલા દરેક ગામોમાંથી માત્ર કારપેટ બનાવવાના હાથશાળ ઉદ્યોગ સિવાય બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિ નિહાળી શકાઈ ન હતી કે જેમાં બધોજ હિસ્સો આદિવાસીઓનો હોય. હા એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે આદિવાસી બહેનો કે જે કારપેટ સેન્ટરોમાં કામ કરતી હતી તે બધી ૧૪-૧૫ થી ૧૮-૨૦ સુધીની વયની હતી. તે બહેનો અભણ હોવા છતાં પણ કારપેટ વણવાની કામગીરી એટલી ચોકસાઈથી કરી રહી હતી કે જેની આપણને કોઈ કલ્પના પણ ન આવે.

ટૂંકમાં આદિવાસીઓમાં કલા અને હુન્નર અંગેની જાણકારી તો છે જ પરંતુ તેને કેળવવામાં આવે, તેનામાં શિક્ષણનો સંચાર કરીને તેને સરકારશ્રીની જુદી જુદી યોજનાઓમાંથી નાણાંકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવે તો જરૂર તેને ખીલવી શકશે. આદિવાસીઓમાં કલા અંગેની સૂઝ ઘણી છે પરંતુ જરૂર છે એક માત્ર અક્ષરજ્ઞાન અને આર્થિક સહાયની.

પ્રકરણ-૩

નમૂનાના ગામોમાં હુન્નર ઉદ્યોગ વિષયક સમગ્ર અવલોકન

આગળના પ્રકરણમાં આદિવાસી જીવનના વિધ વિધ પાસાઓને આવરી લેતાં ઉપભોગનાં સાધનો અંગે માહિતી આપતાં કોઠાઓ દર્શાવવામાં આવેલ છે. રૂબરૂ મુલાકાત દરમ્યાન ઉત્તરદાતાઓએ જે જવાબ આપેલ તે પ્રશ્નાવલિમાં નોંધી લીધેલ અને તે ઉપરથી જે તારણો નીકળ્યા તે આગળના પ્રકરણમાં બતાવ્યાં છે. રૂબરૂ મુલાકાત દરમ્યાન નિરક્ષણ કરતાં જે માહિતી સાંપડી છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

ગોપાળપુરા :

રોજની વપરાશી ચીજોની વાત કરીએ તો તેમાં ધીમા પણ કેટલાક સ્પષ્ટ ફેરફાર માલુમ પડે છે. પહેલાં વપરાતાં માટીનાં વાસણોની જગ્યાએ ક્યાંક એલ્યુમીનીયમનાં, એલ્યુમીનીયમની જગ્યાએ પિત્તળનાં અને પિત્તળની જગ્યાએ સ્ટીલનાં વાસણો કુટુંબની આર્થિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં વપરાશમાં લેવામાં આવે છે. હવે સ્ટીલની તપેલીઓ, થાળીઓ, ચીનાઈ માટીના કપરકાબી, લોટા-પ્યાલા, એલ્યુમિનીયમની તથા પ્લાસ્ટીકની બરણીઓ, પતરાની ડોલ વિગેરેનો ઉમેરો કેટલાક જૂજ કુટુંબોમાં જોવા મળે છે. આ ફેરફાર અન્ય સુખી લોકોના સંપર્કને લીધે, અને કાયમી નોકરી મળવાથી, આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થતાં જણાયેલ છે.

ઘરવખરીનાં સાધનો :

પહેલાં વપરાતાં ઘરવખરીનાં સાધનોમાં ખાસ કરીને ડોયા, તુમડી, માટીનાં માટલાં, માટીની અનાજ ભરવાની કોઠીઓ, દોરડાં, ઠીકરીનાં શીકાં, કપડાં મૂકવા માટેના વાંસના ઝૂલા, વાંસની ટોપલીઓ વિગેરે હતું. હવે તેમાં પિત્તળનાં બેડાં, લોટા, સ્ટીલના પ્યાલા, અભરાઈ, લાકડાનું કબાટ કે કોઈ કુટુંબમાં પાણી ભરવા માટે પ્લાસ્ટીકનું પાણી લઈ જવાનું કેન પણ ઉમરાયેલ છે.

દીવાબત્તીનાં સાધનો :

અગાઉ મોટાભાગનાં કુટુંબ પાસે ચીમની અને કોડિયા હતાં. હવે ચીમનીની જગ્યા ફાનસે લીધી છે અને કેટલાંક કુટુંબમાં વીજળી પણ આવી છે. સર્વેક્ષણ દરમ્યાન એક કુટુંબ પાસે ટોચ પણ હતી.

રાયરચીલું :

સામાન્યતઃ દરેક કુટુંબમાં ખાટલા હોય છે. ખાટલા શણની દોરી કે કાથીની દોરીથી જાતે જ

ભરવામાં આવે છે. હવે પાટીના ખાટલા પણ કોઈક જગ્યાએ જોવા મળે છે. પહેલાં ચટાઈ, પછેડી, કંતાન, ચાદર કે થીંગડાંની ગોદડી પાથરણા માટે વપરાતાં હતાં. હજુ પણ આવા જ પાથરણાં ઉપયોગમાં લેવાય છે પણ આર્થિક દ્રષ્ટિએ સારા ઘરોમાં રુનાં ગાદલાં પણ જોવા મળ્યાં હતાં. પહેલાં બેઠકના સાધનોમાં ઓટલા અને ખાટલાનો ઉપયોગ થતો હતો. હાલમાં બાંકડો, હિંચકો અને ખુરશી જોવા મળે છે. એક કુટુંબમાં આરામ ખુરશી પણ જોવા મળી હતી.

આર્થિક રીતે સારી સ્થિતિનાં કુટુંબો પાસે સાયકલ, સુટકેસ અને છત્રીઓ છે. એક કુટુંબ પાસે રેડિયો, ટેપરેકોર્ડર, ભીંત ઘડિયાળ, કાંડા ઘડિયાળ વિગેરે અન્ય સાધનો પણ ઉમેરાયાં છે. આ કુટુંબમાં ખેતી ઉપરાંત નોકરીને કારણે વધેલ આવકને પરીણામે ચીજવસ્તુઓમાં સારા પ્રમાણમાં ઉમેરો થવાનું જણાયું છે.

આર્થિક સાધનો :

ખેતીનાં ઓજારો :

ખેતી કરતાં કુટુંબો પાસે હળ ઓખર, કરબ, સમાર, પાવડો, કોદાળી, ઓરણી, કુહાડી, દાતરડું વિગેરે હતાં. તેમાં ખાસ ફેરફાર થયો નથી. કોઈક કુટુંબો પાસે પ્લાસ્ટીકની પાણી ખેંચવાની દોરી જેવાં સાધનો ઉમેરાયેલ જણાયાં છે. લાકડાંનાં ગાડાં પણ કેટલાક કુટુંબો ધરાવે છે. એક કુટુંબ ગાડું ભાડે ફેરવી ગૌણ વ્યવસાય કરે છે.

માછીમારીનાં સાધનો / શિકારનાં સાધનો :

મોટાભાગના કુટુંબો માછીમારી માટેની જાળ અને (માછવો) ધરાવે છે, પણ તેઓ સ્વવપરાશ માટે જ માછીમારી કરે છે.

શિકારનાં સાધનોમાં ગીલોલ, બરસા, ધારિયા, છરા વિગેરે જણાયા હતા. એક કુટુંબ પાસે બંદૂક પણ હતી. બે કુટુંબો દરજીકામ કરે છે. તેમની પાસે સિલાઈ મશીન અને આનુસાંગિક જરૂરી સાધનો પણ હતાં.

શણગારનાં સાધનો :

પહેરવેશ :

આદિવાસી પુરુષો પૈકી કેટલાક માથે ફાળિયું કે ટોપી પહેરે છે. કેટલાક ખુલ્લું માથું રાખે છે.

ઉપરના ભાગમાં બંડી, ખમીશ કે શર્ટ પહેરે છે. નીચેના ભાગમાં ધોતિયું ચઢી કે પેન્ટ પહેરે છે. પગમાં જોડા, ચંપલ કે રબરના સ્લીપર પણ પહેરે છે. આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય તો રબરના બુટ પણ પહેરે છે. આદિવાસી સ્ત્રીઓના પોષાકમાં ખાસ ફેરફાર નોંધાયો નથી. ચોળી કે બ્લાઉઝ, ચણિયો, સાડી (કેટલીક કછોટો મારીને) સાડી પહેરે છે. પહેલાં કરતાં હવે ઝીણું કપડું પહેરતા થયા છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હવે ચંપલ કે સ્લીપર પહેરતી થઈ છે.

આભુષણ :

મોટાભાગની આદિવાસી સ્ત્રીઓ છૂંદણાં ત્રોફાવે છે. પોતાને હિન્દુ ગણાવતી સ્ત્રી કપાળે ચાંદલો કરે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરનાર સ્ત્રી ચાંદલો પણ કરતી નથી. કાન ઉપર વાળી, કડી, એરીંગ કે બુટ્ટી પહેરે છે. નાકે ચૂની જડ, કાંટો કે ફૂલડી પહેરે છે. ગળામાં ચેઈન પહેરે છે. બાવડા ઉપરનું કડું ભાગ્યેજ જોવા મળે છે. હાથે બંગડીઓ પહેરે છે. પગમાં સાંકળાં કે ઝાંઝર પહેરે છે. ઘરેણાંમાં ચાંદીને બદલે નિકલ પહેરે છે. જુવાન સ્ત્રીઓમાં પ્લાસ્ટીકની મણકાની માળા, રંગીન ચૂડીઓ વધારે જોવા મળે છે. સુખી આદિવાસી સ્ત્રી નાકમાં સોનાની ચૂની પહેરે છે.

નૃત્ય સંગીતનાં સાધનો :

લગ્ન પ્રસંગે કે મેળા પ્રસંગે નૃત્ય કરવું ગમે છે. તે વખતે ઢોલક, ઝાંઝર, પાવો, મંજીરા વિગેરેનો ઉપયોગ કરતાં હોય છે. સામુહિક રીતે આનો ઉપયોગ થતો હોવાથી ગામ લોકો એને સામુહિક રીતે વસાવે છે. જે ભાડાથી ઉપલબ્ધ થાય છે. કેટલાક કુટુંબ પાસે આગવાં સાધનો પણ હતા.

ધાર્મિક સાધનો :

મોટાભાગના લોકો હિન્દુ ધર્મ પાળે છે. તે છતાં પૂજા કરવા દેવલી માડીને જગ્યાએ જાય છે. દેવીઓ, હનુમાન કે દેવમોગરાને પણ માને છે. કેટલાક ઘરમાં હિન્દુ ભગવાન ફોટાઓ (જૂના કેલેન્ડરો ઉપરથી મઠવામાં આવેલ) પણ જોવા મળેલા. તેઓ હવે ઘરમાં પણ દીપ-અગરબત્તી વાપરતા થયા છે. તે માટે માટીનાં કોડિયાં તેમજ ધાતુની દીવી પણ જોવા મળી હતી. એક કુટુંબ પાસે દેવમોગરાની પથ્થરની મૂર્તિ પણ જોવા મળી હતી.

તપાસ હેઠળ કુટુંબમાંથી બે કુટુંબમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરવામાં આવેલ તેથી ત્યાં કોસ અને ઈસુખ્રિસ્તના ફોટા પણ જોવા મળેલ. ત્યાં મીણબત્તી પણ જોવા મળી હતી.

ઉપર જણાવેલ સાધનોમાં જે કોઈ ફેરફાર નોંધાયો છે તે અન્ય લોકોના સંપર્કમાં આવવાથી તેમજ આર્થિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થતાં નવી વૈકલ્પિક વસ્તુઓ ઉપલબ્ધ થવાને કારણે થયો છે.

તપાસ દરમ્યાન જણાયું છે કે આદિવાસી પોતાનું નવું ઘર બનાવવાનું હોય ત્યારે લાકડાં અને વાંસ લાવી જરૂરી સુથારી કામકાજ કરાવી તેમજ મેંગલોરી કે દેશી નળિયા બજારમાંથી ખરીદી લાવી કુટુંબની અન્ય વ્યક્તિઓનો શ્રમ તથા અન્ય નજીકના સગાં કે પાડોશીઓનો સહયોગ લઈ પોતાનું મકાન તૈયાર કરે છે.

અનાજ ભરવાની કોઠીઓ પણ માટી, છાણ, ઘાસ અને વાંસનો ઉપયોગ કરી મોટે ભાગે જાતે જ બનાવી લે છે. ખાટલા પણ જાતે જ ભરે છે. આ ઉપરાંત શીકાં તૈયાર કરવા, વાંસની વળગણી તૈયાર કરવી, ગોદડી ભરવી ઈત્યાદિ ઘરવપરાશની ચીજવસ્તુઓ મહદ્અંશે તૈયાર કરી ઉપયોગમાં લે છે.

આ ગામમાં કોઈપણ પ્રણાલિગત હુન્નરઉદ્યોગ જોવા મળ્યો નથી. તપાસ દરમ્યાન એ કુટુંબે સૂકી ડાંગરના કલામય તોરણો બનાવી બારણા ઉપર લટકાવેલા. એક કુટુંબમાં ટીમરુના પાનનો ઢગલો પડેલો હતો. માહિતી મેળવતાં જણાયું કે તેઓ બજારમાંથી તમાકુ મેળવી જાતે બીડી બનાવી પીવે છે. તેમને તેમની આ આવડતનો ઉપયોગ કરી વ્યવસાય કે ધંધો કરવામાં રસ નથી. જે બે કુટુંબ દરજીકામ કરતા હતા તેમાંથી એક કુટુંબના વડાનો ધંધો સુથારીકામનો હતો પણ પોતાને આ હુન્નર ન આવડતો હોઈ ઉકાઈમાં દરજીકામની તાલીમ લઈ દરજીકામને વ્યવસાય તરીકે સ્વીકારેલું. બીજા કુટુંબે પણ ખાનગીમાં તાલીમ લઈ દરજીકામને વ્યવસાય તરીકે સ્વીકારેલ.

આ ગામમાં આદિવાસીઓના પ્રણાલિગત હુન્નર વિષે કોઈ માહિતી મળી નથી. જો ચીજો એ લોકો જાતે બનાવી શકે એમ હોય તેવી સ્વવપરાશની ચીજોમાં તેઓ સ્વનિર્ભર છે. તેઓ વેચાણ માટે આવી કોઈ વસ્તુ બનાવતા નથી. તેથી તેઓ હુન્નર ઉદ્યોગ માટે કોઈ સૂચનો તેઓ કરી શક્યા નથી.

ભડભૂંજા તા. ઉચ્છલ :

પહેલાં માટીની હાંડી, તવી વિગેરે રસોઈનાં વાસણો વાપરતા હતા પણ હવે આ વાસણો આજુબાજુ મળતાં નથી અને છેક ઉધનાથી લાવવાં પડે છે તેથી હવે મોટાભાગનાં ઘરોમાં બજારમાંથી એલ્યુમિનિયમ, જસત અને સારી આર્થિક સ્થિતિ હોય તો સ્ટીલનાં વાસણો વસાવે છે.

ઘરમાં અનાજ ભરવા માટીની કોઠીઓ જાતે બનાવે છે અને માટલા વેચાતાં લાવે છે. નાની મોટી વસ્તુઓ મૂકવા પહેલાં કપડાંનાં પોટલાં બાંધતા પરંતુ હવે પતરાની પેટીઓનો ઉપયોગ કરે છે.

ખાટલાઓ જાતે ભરે છે. ૧૫ વર્ષ પહેલાં ખાટલા ઉપર ખજૂરીની ચટ્ટાઈ બનાવીને વાપરતાં હતાં અને કપડું ઓઢી સૂઈ જતાં હવે કપડાંના પાથરણાં પાથરે છે અને ઓઢે છે.

ગામમાં ખેતી નહિવત્ છે જેમની ખેતી છે તેમની જમીન પણ ઓછી છે અને પિયતની સગવડ નથી. માત્ર ચોમાસુ પાક લઈ શકે છે. તેમના ખેતીનાં ઓજારો પણ ઘણા જૂની ઢબના છે.

પહેલાં જંગલમાંથી તેતર કે સસલાં મારી લાવતાં અને નાળામાં પાણી ભરાયું હોય ત્યાં ટોપલાની મદદથી મચ્છી પકડતાં. આજે પણ ગૃહઉદ્યોગનું કોઈ સાધન નથી.

પહેરવેશમાં પહેલાંના વખતમાં ફક્ત લંગોટી પહેરતાં અને સ્ત્રીઓ પણ એક કપડું શરીરે વીંટાળતી. હવે બન્ને જણા બહાર મજૂરીએ જાય છે. તેથી પૂરો પહેરવેશ પહેરતા થયા છે. પહેલાં સ્ત્રીઓ ચાંદીના કે નિકલનાં ઘરેણાં પહેરતી. હવે આ ઉપરાંત કાચ અને પ્લાસ્ટીકની બંગડીઓ અને માળા પહેરતી થઈ છે. અહીંની સ્ત્રીઓને ચંપલ પહેરવી ખૂબ ગમે છે.

નૃત્ય સંગીત માટે ફળિયાદીઠ ઢોલી, મંજરા વિગેરે સાધનો હોય છે. ખાસ કરીને લગ્ન તથા તહેવારોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

ગામમાં એક એ વિશિષ્ટતા જોવા મળી કે ઘરજમાઈની પ્રથા વધારે પ્રચલિત હતી. જમાઈ પાસે મજૂરી કરાવવામાં બાધ નથી. જમાઈ જો છોકરીનું પૂરું ન કરી શકે તો એ જમાઈને ભગાડી મૂકી બીજો જમાઈ પણ શોધી કાઢવામાં આવે છે.

મોટાભાગના જુવાનિયા ખેતમજૂરી કરે છે કે ઉધનામાં ઊભા થયેલાં કારખાનાઓમાં મજૂરીએ જાય છે. બીજું વિશેષ એ જોવા મળ્યું કે આ જુવાનિયાઓ આજુબાજુના જંગલોમાંથી લાકડાં ચોરી લાવે છે. આજુબાજુના ઉજળિયાત લોકો જે પ્રમાણે માંગે તે પ્રમાણે કાપીકૂપીને ટ્રેઈન દ્વારા પહોંચાડી દે છે. જો કે મોટાભાગે તો ઉધના વેચી આવે છે.

ગામમાં બે યુવાનોએ દરજીકામની તાલીમ લીધી હતી અને દરજીનો ધંધો કરતાં હતાં. એક આદિવાસીએ સહકારી મંડળી પાસેથી અનાજ લાવી કરિયાણાની દુકાન કરી હતી.

કમનસીબે ગામમાં કોઈ વિશિષ્ટ હુન્નર ઉદ્યોગ જોવા મળ્યો નથી.

તારપાડા :

મોટા તારપાડા સોનગઢથી ૨૬ કિ.મી. દૂર આવેલું છે. ત્યાં જવા માટે પાકો ડામરનો મેટલરોડ છે. ગામની કુલ વસતિ ૭૬૭ છે. ૭૫% વસતિ ગામીતની છે. બાકીની વસતિ કુંકણા જાતિની છે.

મોટાભાગના આદિવાસીઓનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે.

રસોઈનાં વાસણોમાં પહેલાં માટીનાં વાસણો વાપરતા હતા તે પછી એલ્યુમિનિયમના વાપરતા થયા. હવે એલ્યુમિનિયમ ઉપરાંત પીત્તળ અને સ્ટીલના વાસણો વાપરતા થયા.

પીવાનું પાણી ભરવા માટે હજુ માટલાનો ઉપયોગ થાય છે. પણ પીવા માટે પહેલાં તુમડીનો ઉપયોગ કરતા. હવે પીત્તળ કે સ્ટીલના ગ્લાસનો ઉપયોગ કરે છે. દીવાબત્તીના સાધનોમાં પહેલાં દીવેલનું કોડિયું તથા કોરોસીનનો દીવો વાપરતા. હવે ફાનસ વાપરતા થયાં છે. જો કે હવે કેટલાક ઠેકાણે વીજળી આવી ગઈ છે.

સુવા માટે પહેલાં નીચે સૂઈ જતા. હવે કાથીના ખાટલામાં સૂઈ જાય છે. એક જ જણને ત્યાં રજાઈ અને ગાદલાં-ઓસિકાં જોવા મળ્યાં હતાં. બાકી પાથરણા તરીકે કંતાનના કે પ્લાસ્ટીકના કોથળા વપરાય છે. કોઈકને ત્યાં જ બેસવાના સાધન તરીકે ખુરશી કે બાંકડા જોવા મળે છે.

ખેતીનાં ઓજારો પહેલાં લાકડાનાં વાપરતાં, પણ આદિવાસી પેટા યોજનાના પરિણામે લોખંડનાં ઓજારો પણ વાપરતા થયા છે. તેઓ સુધરેલું બિયારણ અને રાસાયણિક ખાતર વાપરતા પણ થયા છે. કેટલાકે દેશી બોરડી ઉપર આંખ ચઢાવી કલમી બોરડીઓનું વાવેતર કર્યું છે.

કેટલાક કુટુંબો માછીમારી કરતા જણાયા હતા. પહેલાં ટોપલા કે કપડાંની મદદથી માછલી પકડતાં પણ હવે જાળનો ઉપયોગ કરતા થયા છે.

ગૃહ ઉદ્યોગમાં કેટલાક કુટુંબો જેમનો બાપીકો ધંધો નથી તેમ છતાં ઘરગથ્થુ શીંકા બનાવે તેમજ વાંસના ટોપલા બનાવે છે પણ આ બધું પોતાના ઉપયોગ માટે જ બનાવે છે. મરઘાં રાખે છે પણ ઈંડાં કે બચ્ચાનું વેચાણ કરતા નથી. ગરીબ કુટુંબો બકરીઓ રાખે છે.

પુરુષોમાં બે જાતનો પોષાક જોવા મળે છે. મોટા માણસો ફાળિયું કે ટોપી, ખમીસ અને ધોતિયુ પહેરે, નોકરિયાત માણસો પેન્ટ-શર્ટ પહેરતા થયા છે. સ્ત્રીઓ હજુ પહેલાંની ઢબે સાડી અને ચોળી પહેરે છે. પણ પહેલાં જાડું કાપડ વાપરતી હતી. હવે મુલાયમ કાપડ વાપરે છે. મોટાભાગનાં સ્ત્રી પુરુષ ચંપલ અને જોડા પહેરતા થયા છે.

સ્ત્રીઓ પહેલાં ચાંદીની કે નિકલના દાગીના પહેરતી હવે ઈમીટેશન દાગીના પહેરતી થઈ છે. સ્ત્રીઓ પહેલાં બાવડામાં કડું અને કમ્મરે સાંકળી પહેરતી તે પ્રથા હવે જોવા મળતી નથી. પગમાં પણ કડલાંને બદલે સાંકળાં પહેરે છે.

નૃત્ય સંગીતના સાધનોમાં હજુ પણ ઢોલક, જાળી દોબડું (વાંસનું) વિગેરે વાપરે છે. પરંતુ હવે તેમાં ખંજરી, કાંસા વિગેરેનો ઉપયોગ ઉમેરાયો છે.

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં પહેલાં દેવ દેવીઓના પૂતળાં બનાવી સ્થાપતા કરતા હતા અને ધાર્મિક પ્રસંગે પૂજા કરતાં હતા. હજુ પણ તેઓ વાવણી, લણણી વિગેરે પ્રસંગે દેવ કરવામાં કે દેવ ધરવામાં માને છે.

આ ગામમાં 'અમારી મંડળી' નામની પરદેશની મદદથી ચાલતી સંસ્થા ચાલે છે. આ સંસ્થા નીચેના મુદ્દાઓને લઈને કામગીરી કરે છે. (૧) પાણીની સુવિધા (૨) આરોગ્યની સુવિધા (૩) રોજગારી (૪) બહેનોને શિક્ષણ આપવું. આ પ્રવૃત્તિ કુલ નવ ગામોને આવરી લે છે.

આ સંસ્થા ૧૯૮૨માં શરૂ થઈ હતી. ૧૯૮૪માં અહીં કારપેટ બનાવવા માટે તાલીમ કેન્દ્ર શરૂ કર્યું છે. આ ઉત્પાદન કેન્દ્ર તરીકે પણ કામ કરે છે. અહીં ૫ રૂા. થી ૮ રૂા. સુધીની રોજી મળે છે. આ સેન્ટર તેમનો માલ જયપુર મુકામે વેચે છે તેથી તેમને બજાર શોધવા જવું પડતું નથી. અહીંની બહેનોએ દૂધની સહકારી મંડળી ઉભી કરી છે તેમાં ૭૫ સભ્યો છે પણ માત્ર ૨૮ સભ્યો જ દૂધ ભરે છે અને સૂમૂલ જિલ્લા સહકારી ઉત્પાદન સંઘને આપે છે. દવાખાના માટે બહેનોને તૈયાર કરવાની તાલીમ આપવાનું હાલના તબક્કે વિચારાઈ રહ્યું છે.

બંધારપાડા :

બંધારપાડા ગામ સોનગઢ મુખ્ય મથક ૧૪ કિ.મી. દૂર આવેલું છે. ગામમાં મુખ્ય વસતિ આદિવાસીઓની હતી. આદિવાસીઓમાં ૮૦% ગામીતો છે. ગામમાં પહોંચવા માટે પાકો રસ્તો આવેલો છે.

ગામમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. મોટાભાગના નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતો છે. મોટાભાગની ખેતી ચોમાસા ઉપર નિર્ભર છે. ખેતીમાં જુવાર, તુવેર કે ડાંગરની ખેતી કરે છે. ફળફળાદિ કે શેરડીનું વાવેતર કરતા નથી. સરકારી યોજનાઓનો લાભ પૂરતા પ્રમાણમાં અહીં પહોંચ્યો નથી.

રોજની વપરાશી ચીજોની વાત કરીએ તો માટીનાં વાસણોને બદલે એલ્યુમિનીયમ, પિત્તળનાં વાસણો જોવા મળે છે. અનાજ ભરવા માટે હજુ પણ કોઠીનો ઉપયોગ થાય છે. શીકાંનો પણ ઉપયોગ ચાલુ છે. નાની મોટી વસ્તુઓ મૂકવા માટે પતરાંની પેટીનો ઉપયોગ થાય છે.

દીવાબત્તીના સાધનોમાં ખાસ પ્રગતિ થઈ નથી. ખેતીમાં વીજળી જોડાણ જોવા મળે છે. પણ ઘરમાં તો હજુ ફાનસ કે અન્ય ધાતુના દીવા કરવામાં આવે છે. પહેલાં કોડિયાં વાપરતા હતાં.

રાયરચીલાની વાત કરીએ તો પહેલાં જેમ ખાટલા વાપરતાં હતા તેમ હજુ પણ તેઓ ખાટલા વાપરે છે. પાથરણામાં શણના કોથળા જોવા મળ્યા હતા. તપાસ હેઠળ આવરી લેવાયેલ કોઈ પણ કુટુંબમાં બેઠક માટે ખુરશી કે બાંકડો જોવા મળ્યા ન હતા. મોટા ભાગે ઓટલાનો ઉપયોગ બેઠક માટે થતો જોવા મળ્યો હતો.

ખેતીનાં ઓજારો હજુ પહેલાં જેવા જોવા મળે છે. માછીમારીનાં સાધનો પણ હજુ પહેલાં જેવાં જ છે. ગૃહઉદ્યોગનો હજુ કોઈ વિકાસ થયો નથી.

પહેરવેશમાં સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં ખાસ કોઈ ફેરફાર નથી. પુરુષો આમ તો ટોપી પહેરતા અને ધોતિયું પહેરે છે. જુવાનો શર્ટપેન્ટ આધુનિક રીતે પહેરતા જોવા મળ્યા હતા. સ્ત્રીઓ હજુ દાગીનાનો શોખ ધરાવે છે.

નૃત્ય સંગીતનાં સાધનો ખાસ કાંઈ જોવા મળ્યાં નથી. એકાદ ઘરમાં ઢોલ જોવા મળેલું. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ અંગેના સાધનો પણ જોવા મળેલ નથી. પ્રસંગોપાત લાઉડસ્પીકરનો પણ ઉપયોગ થાય છે. ગામની ટુકડી બોલાવી પ્રસંગ ઉજવે. ગામીત અને ચૌધરી મૈયતમાં તૂર વગડાવે. જ્યારે ધોડિયા લગ્નમાં વગડાવે છે.

આ ગામમાં એક કારપેટ સેન્ટર ચાલે છે. જેમાં ૮૦ જેટલા યુવાનોને રોજી મળે છે. આમાંથી મોટાભાગના આજુબાજુના ગામના યુવાનો છે. માત્ર પાંચ જ યુવાનો ગામના છે. સર્વેક્ષણ હેઠળના કુટુંબોમાંથી કોઈ પણ કુટુંબ પ્રણાલિગત હુન્નર ઉદ્યોગમાં રોકાયેલ નથી.

ભરુચ જિલ્લાનાં આદિવાસી વિસ્તારના રાજપીપળા, ઉમલ્લા, વાલિયા કોંઢ, વાવડી વિગેરે ગામોની મુલાકાત લઈ ત્યાં આદિવાસી હુન્નરોની સ્થિતિ તપાસતાં નીચે પ્રમાણેની બાબતો જણાઈ આવી.

(૧) ભીલો સાડીઓ જૂના વખતમાં જે સ્ત્રીઓ પહેરતી જેને ગવન કહેવામાં આવતા તે હવે ક્યાંય જોવામાં નથી આવતી. અમે આની બજારમાં ચાર કલાક તપાસ કરાવી. જૂની ગાંસડી બોલાવી પણ એમાંનું એકપણ નંગ ન મળ્યું તેને બદલે હવે તેવી ડિઝાઈન અને રંગવોળી જેતપુરની પ્રિન્ટેડ સાડીઓ વેચાય છે. આ બધી અમદાવાદથી આવે છે તેની કિંમત ૩૦ થી ૪૫ રૂ. હોય છે એનો અર્થ એ થયો કે ડિઝાઈન રંગ જૂના પ્રમાણે રહ્યાં. પોત બદલાઈ જાય, ટેરીકોટન પણ વાપરવા માંડ્યું છે.

બળદના દોર જોતર :

આમાં ઘેર બનાવેલ સુરતના દોર વપરાતા હતા તેને બદલે બજારમાં બહારથી આવતાં હોય એમના જોતર, પીછોડી વગેરે મળે છે. નાયલોનના દોર વાપરતા નથી.

વાસણ :

પહેલાં કુંભાર (પ્રજાપતિ) બનાવી આપતા પણ એનો ધંધો ઓછો થવા માંડ્યો છે એમાંના ઘણા નોકરિયાત થઈ ગયા છે. આથી એમનાં બનાવેલાં વાસણો હવે ઓછા પ્રમાણમાં બજારમાં આવે છે. માટીનાં વાસણોને બદલે હવે ભીલ લોકો એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો વાપરતા થયા છે.

બળદગાડી :

અવિધા, વાવડી અને રાજપીપળામાં બળદગાડાં બનાવવામાં આવે છે. અવિધાનાં બળદગાડાં (ગાલ્લી) ઘણાં જાણીતાં છે. એ આજે પણ ઘણા ગામોમાં વપરાય છે. બિન આદિવાસી સુથાર ગાલ્લી બનાવે છે. આદિવાસી અને બિન આદિવાસી ખેડૂતો તેને વાપરે છે.

નળિયાં :

કુંભાર બનાવે છે. ભીલો જાતે પણ બનાવી લે છે. જો કે મેંગલોરી નળિયાં ચાલુ થયેલાં જોવા મળે છે.

કોઠી :

અનાજ સંગ્રહ કરવા માટે માટીની કોઠી બનાવવામાં આવે છે. એમાં અનાજ સારું રહી શકે છે આ કોઠીનો આકાર જોતાં મનને ગમી જાય તેવો હોય છે. કોળી પટેલો અને વસાવા લોકો કોઠી બનાવવામાં વિશેષ કુશળ છે.

ઘરની બીજી વસ્તુઓ :

ખાટલા વપરાતા જોવામાં આવ્યા તેની ઉપર નાયલોનની પાટી પણ વપરાતી જોવામાં આવી. સુતરની દોરીથી વણેલા ખાટલા પણ આદિવાસીઓમાં છે.

લાકડાનું કામ :

લાકડામાં કોતરણીનું કામ પણ કેટલાક આદિવાસીઓ કરે છે. જો કે એમાં બિન આદિવાસી સુથારો પણ ઘણાજ પાવરધા છે.

પ્રકરણ-૪

ઉપસંહાર અને સુઝાવા

આગળ જણાવ્યા મુજબ આ સર્વેક્ષણના મુખ્ય હેતુઓ (૧) વર્તમાન ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓને લીધે તેમની વપરાશી ચીજોમાં શું ફેરફાર થયા છે એ જાણવું (૨) તેમની વપરાશી ચીજોમાં કોઈ હસ્તકલા કારીગરીની જો આજના સમયમાં પણ હસ્તી હોય તો તેની કેવી માંગ છે એ જાણવું (૩) આવી હસ્તકલા કારીગરીની ચીજોની આર્થિક ક્ષમતા કેવી છે તેની તપાસ કરવી એ હતાં.

તપાસ હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલ ગામોનો અભ્યાસ કરતાં જણાયું હતું કે તેમના રોજિંદા જીવનમાં વપરાતા ઉપયોગનાં સાધનોમાં ધીમો ફેરફાર થઈ રહ્યો છે.

જેઓને કાયમી નોકરી કે મજૂરી મળે છે અને જેઓ ઉજળિયાત કોમોના વધુ સંપર્કમાં આવે છે. તેઓને ત્યાં આધુનિક સાધનો વસાવી લેવામાં આવ્યાં હતાં. આવાં સાધનોની માલિકી મોભો વધારનાર સાધન તરીકે ગણાય છે.

સ્ટીલનાં વાસણો જેવી ચીજોનો ઉમેરો સહકારી મંડળીને કારણે થયો હતો. આવાં વાસણો ભેટ તરીકે આપવામાં આવ્યાં હતાં.

તેઓ મોટાભાગની ચીજો આજુબાજુના બજારમાંથી ખરીદે છે. મોટાભાગની ચીજો તો ફેક્ટરીમાંથી બનેલ ચીજો (વાસણો-બંગડીઓ કાપડ વગેરે) ખરીદે છે. કોઈપણ ગામમાં તપાસ હેઠળ આવરી લીધેલ કુટુંબમાંથી હસ્તકલા કારીગરીની ચીજ જોવા મળી ન હતી. તેથી પ્રશ્નાવલીમાં એ અંગેના જે પ્રશ્નો પૂછ્યાં હતા તેની કોઈ માહિતી એકઠી કરી શકાઈ ન હતી. તારપાડા અને બંધારપાડામાં શરૂ કરાયેલ કારપેટ સેન્ટર માટે તે ગામોનો ઉત્સાહ સારો હતો. દરજીકામનો હુન્નર પણ યથાર્થ સરકારી સહાય અને માર્ગદર્શન આપી વિકસાવી શકાય એવી શક્યતા લાગે છે.

તપાસ દરમ્યાન તેઓ પોતે જે વસ્તુઓ વાપરે છે તે તરફની તેમની ઉદાસીનતા છતી થયા વગર રહી ન હતી.

મોટાભાગના આદિવાસીઓની મહત્વકાંક્ષા કાયમી આવક મળી રહે તે માટે હતી. કોઈને હુન્નર ઉદ્યોગ વિકસાવવા રુચિ બતાવી ન હતી. શું આપણે જ એ કાયમના wage earner બની રહે એવા બીજાં તો રોપ્યાં નથીને ?

ગુજરાતના આદિવાસીઓમાં હુન્નર ઉદ્યોગની વસ્તુઓ બીજા રાજ્યોના આદિવાસીઓ કરતાં ઓછી છે. વર્તમાનમાં આટલી ઓછી વસ્તુઓ પણ ધીમે ધીમે ઘટતી જાય છે. એ સર્વેક્ષણથી અને નિરીક્ષણથી આપણે જોવું. જે ફેરફારો થાય છે તેમાં નીચે પ્રમાણેની એક વાત જણાઈ આવે છે.

(અ) જુની ઢબનાં કપડાં સાડી, ચોળીને બદલે નવી ઢબનાં કપડાં વાપરવા માંડ્યા છે. છતાં કાપડની ડિઝાઈન અને રંગો પહેલાં જેવા જ રાખવા પ્રયત્ન થાય છે. મૂળ કાપડ બદલાઈ જાય છે.

(બ) જુનાં ઘરેણાં લગભગ અદ્રશ્ય થઈ ગયાં છે. તેની જગ્યાએ નવાં, નવી ડિઝાઈનનાં આવવા લાગ્યા છે. ચાંદીને બદલે નિકલ અને કથીરનાં ઘરેણાં વપરાય છે.

(૧) જો નવાં ઘરેણાં ન લેવાય તો આદિવાસી સ્ત્રીઓ ઓછાથી ચલાવી લે છે. પણ જૂની ડિઝાઈનનાં પહેરવાનું પસંદ કરતી નથી.

(૨) ઘરના રાચરચીલાની ઘણી વસ્તુઓ બજારમાંથી આવવા માંડી છે. થાળી, તપેલી, ચમચા-ચમચી એવું ઘણું બધું જોવા મળે છે.

(૩) હજી કોઠીઓ બનાવાય છે અને વપરાય છે. ટોપલા-ટોપલીઓ થોડા પ્રમાણમાં બનાવાય છે. વિશેષ બજારમાંથી લાવે છે.

(૪) હવે ખાટલાનો ઉપયોગ શરૂ થયો છે. તેની પાટી (વાણ) નાઈલોનના જોવામાં આવ્યા.

(૫) ખેતીનાં સરંજામમાં જુનાં સાધનો, સ્થાનિક સુધાર દ્વારા અથવા જાતે બનાવેલાં જોવામાં આવે છે. સ્થાનિક બનાવટની ગાલ્લીઓ વપરાય છે. બળદના જોતર વગેરેમાં નાયલોનના જોતર બજારથી લાવતા હોય તેવું જાણવા મળ્યું.

નવાં સુધરેલાં ઓજારો ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં, આગળ પડતા ખેડૂતોને ત્યાં જ જોવામાં આવે છે.

(ક) વાજિંત્રો :

ગુજરાતના આદિવાસીઓ પાસે ઘણી જાતનાં વાજિંત્રો છે આજે પણ એ બધાં જાતે બનાવી લે છે. ખાસ કરીને ભીલ, પટેલિયા, ચૌધરી, દુબળા, રાઠવા પોતપોતાના વાજિંત્રો બનાવી લે છે. બીજાને માટે બનાવતા નથી. વાજિંત્રોમાં બે જાતના ફેરફાર જોવામાં આવે છે.

(૧) કેટલાંક યુવક મંડળીએ પોતાનાં બેન્ડ શરૂ કર્યા છે. કેટલાક શોખીન આદિવાસીઓ લગ્ન પ્રસંગે જુનાં વાજિંત્રોની સાથે બેન્ડ પણ વગડાવે છે.

(૨) જુના વાજિંત્રો બનાવનારા ધીરે ધીરે ઓછા થતા જાય છે. એટલે એવા વાઘોની સંખ્યા ધીરે ધીરે ઓછી થઈ રહી છે.

(૩) દેવી-દેવતા :

(૧) આદિવાસીઓનાં દેવી-દેવતા ઘણે ભાગે સ્થાનિક કુંભારો દ્વારા બનાવીને એમને પહોંચાડવામાં આવે છે. આ કામ હજી પણ ચાલુ છે. (કલાની દ્રષ્ટિએ આદિવાસી કલા કહેવા કરતાં સ્થાનિક કુંભારોનો હુન્નર છે એમ કહેવું વધુ વ્યાજબી છે.)

(૨) મગરદેવ બનાવનારા હજી કેટલાંક આદિવાસીઓ છે. એક મગરદેવને બનાવવા ૨૫ રૂ. લે છે. (૫ ફુટની મગરદેવની આકૃતિ)

ગામ કોટાળિયા વાયા વ્યારામાં ગોવિંદભાઈ ગામીત કરીને આવા એક ધાર્મિક કલાકૃતિ કરનારા આદિવાસીની મેં મુલાકાત લીધી હતી.

(૪) આના ઉપરથી બે-ત્રણ મુદ્દા ગુજરાતના આદિવાસીઓની કલા અને હુન્નર વિષે સુચવવા જેવા લાગે છે.

(૧) આદિવાસી ગામોમાં થોડુંઘણું કલાકારીગરીનું કામ દેખાય છે. તેમાં આદિવાસી અને બિનઆદિવાસી બંને સહભાગી છે. એટલે કે આ બધાને ગ્રામીણ કલાકારીગરી અને હુન્નર કહેવાં જોઈએ અને તે પ્રમાણે તેના વિકાસની યોજનાઓ કરવી જોઈએ.

(૨) જેટલા હુન્નરો વિષે અથવા જેટલી કલાકારીગરીની વસ્તુઓ વિષે અગાઉ ચર્ચા થઈ તેમાંની કોઈપણ અંગત કે કૌટુંબિક ઉપયોગ સિવાય બીજા કોઈ ઉપયોગ માટે તે બનતી નથી. એટલે તેમને મોટાપાયા પર બનાવડાવવી શક્ય નથી.

(૩) તેમને માટે શહેરોના પૈસાદાર લોકોના ઘરોમાં ઉપયોગ કરાવવો એ ઘણી અજુગતી વાત થશે. એનાથી એમના હુન્નર ઉદ્યોગને બહું મોટું બજાર મળી જવાતું નથી અને કલાકારીગરી, હુન્નરની વસ્તુઓ જે પોતાના પરિવેશમાં ઘણી ઉપયોગી અને જીવંત વસ્તુ હોય છે. એ શહેરોના દિવાનખાનામાં એક નિર્જિવ, સ્થાનભ્રષ્ટ અને ખોટા શોખને પૂરો પાડવાની વસ્તુ બની જાય છે.

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪
આદિવાસી હુન્નર અને કલા વિષયક યથાસ્થિતિ સર્વક્ષણ

(૧) કુટુંબના વડાનું નામ :

શિક્ષણ :

૧.૧ જાતિ :

૧.૨ કુટુંબના સભ્યોની સંખ્યા

૧.૩ ધંધો : મુખ્ય :

૧.૪ ઉંમર :

ગૌણ :

૧.૫ પરિણિત/અપરિણિત :

૧.૬ કલાકારીગરીમાં રોકાયેલ વ્યક્તિઓની અંગેની માહિતી

ક્રમ	નામ	પુરુષ	સ્ત્રી	ઉંમર	શિક્ષણ
------	-----	-------	--------	------	--------

૧.

૨.

૩.

(૨) આદિવાસી જીવનને સ્પર્શતી નીચેની પાંચ પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલો હસ્તકલા કારીગરીની વસ્તુઓમાં ઉત્તરદાતા કઈ પ્રવૃત્તિને લગતી વસ્તુઓ બનાવે છે ?

૨.૧ રોજંદી વપરાશી ચીજો :

(અ) રસોઈનાં વાસણો	પહેલાં શું વાપરતા હતા ?	અત્યારે શું વાપરે છે ?	જાતે બનાવે છે ?	બીજા કોઈ પાસે બનાવી છે ?	ફેરફારની નોંધ ફેરફારનાં કારણો સાથે

૨.૨ ઘરવખરીનાં સાધનો

(અ)	રસોઈનાં વાસણો	પહેલાં શું વાપરતા હતા ?	અત્યારે શું વાપરે છે ?	જાતે બનાવે છે ?	બીજા કોઈ પાસે બનાવો તો કોની ?	ફેરફારની નોંધ
૧.	ખાટલાં					
૨.	પાણી પીવાનાં સાધનો					
૩.	કોઠી					
૪.	શીકું					
૫.	નાની મોટી વસ્તુઓ મૂકી શકાય એવા સાધનો					
૬.	અન્ય					

(ક) દીવાબત્તીનાં સાધનો

(ડ) રાચરચીલું

ખાટલા

ગોદડાં

બેઠકનાં સાધન

અન્ય

૨.૩ આર્થિક સાધનો :

(અ) ખેતીનાં ઓજારો

(બ) માછીમારી/શિકારનાં

સાધનો

(ક) ગૃહઉદ્યોગનાં સાધનો

(અ) રસોઈનાં વાસણો	પહેલાં શું	અત્યારે શું	જાતે	બીજા કોઈ	ફેરફારની નોંધ
	વાપરતા	વાપરે છે ?	બનાવે છે ?	પાસે બનાવો	
	હતા ?			તો કોની ?	

૨.૪ શણગારનાં સાધનો :

(અ) પહેરવેશ

માથે

ઉપરનું વસ્ત્ર

નીચેનું વસ્ત્ર

પગમાં જોડા

(બ) શરીરના દરેક અંગને

શણગારવાની

ચીજવસ્તુઓ

કપાળ

કાન

નાક

ગળું

હાથ

બાવડું

કમર

પગ

૨.૫ નૃત્ય સંગીતનાં સાધનો

૧.

૨.

૩.

૪.

૫.

૬.

(અ)	પહેલાં શું વાપરતા હતા ?	અત્યારે શું વાપરે છે ?	જાતે બનાવે છે ?	બીજા કોઈ પાસે બનાવો છો ?	ફેરફારની નોંધ
-----	-------------------------------	---------------------------	--------------------	--------------------------------	---------------

૨.૬ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ અંગેનાં સાધનો :

૧.

૨.

૩.

૪.

૫.

૨.૭ સાધનોની વિગતવાર વિશિષ્ટ માહિતી

(૩) આ કામ વારસાગત છે ? હા / ના

જો 'ના' તો આ કામ કેટલાં વર્ષોથી કરો છો ?

૩.૧ આ કામ માટે કોઈ તાલીમ લીધી છે ? હા / ના

જો 'હા' તો કોની પાસે ?

કેટલા સમયથી ?

૩.૨ આ કામ વ્યક્તિ એકલી કરે છે ? હા / ના

જો 'ના' આ કામમાં કુટુંબના કેટલા સભ્યોની મદદ મળે છે ? કેવા પ્રકારની ?

૩.૩ આ કામ મહિનામાં કેટલા દિવસ કરે છે ?

૩.૪ આ કામ માટેનાં સાધનો ક્યાં ક્યાં છે ?

આ સાધનો ક્યાંથી મેળવો છો ?

૩.૫ આ સાધનો કારીગર જાતે બનાવે છે ? કે ખરીદે છે ?

૩.૬ જો આ સાધનો ખરીદ કરીને લાવતા હોય તો નાણાં ક્યાંથી મેળવો છો ?

૩.૭ આ બનાવેલી ચીજો કોને વેચી છે ?

૩.૮ એ ચીજો વેચવામાં મુશ્કેલી પડે છે ? હા / ના

જો 'હા' તો કેવા પ્રકારની મુશ્કેલી પડે છે ?

૩.૯ આ વ્યવસાયમાંથી માસિક આવક કેટલી થાય છે ?

૩.૧૦ અગાઉ કોઈ વસ્તુ બનાવવામાં આવતી હોય અને હવે એ ન બનાવવામાં આવતી હોય તો

તે પાછળ નીચેનામાંથી ક્યાં કારણો જવાબદાર છે ?

૧. સમય મળતો નથી
૨. વસ્તુની ગામમાં, જ્ઞાતિમાં તેમજ બહારના બજારમાં માંગ નથી.
૩. જે કાંઈ બનાવતા હતા તેવી વસ્તુઓ બહારના બજારમાં મળે છે.
૪. આર્થિક રીતે ફાયદાકારક નથી.

૩.૧૧ તેમની બનાવેલી વસ્તુઓ લોકોને ઉપયોગી લાગતી નથી.

૩.૧૨ હાલમાં જે જે વસ્તુઓ બનાવાય છે તેના વિકાસ માટેનાં સૂચનો

